

Pethő Sándor

Botló drót

*Hát hol van itt Európa? Nézzen szét, nézzen magába,
Itt sár van, és ön van, és én vagyok, szakadatlanul.*

Cseh Tamás–Csengey Dénes: Kiegyezés tangó

1

(1) A háború nem akkor ér véget, amikor a hadviselő felek békét kötnek, hanem legkorábban akkor, amikor az utolsó katona, vagy annak biztos halálhíre megérkezik a frontról. Mivel a békekötés nemcsak nemzetközi jogi aktus, hanem társadalomlélektani folyamat is, minden háború sokkal tovább elhúzódhat, mint az általa romba döntött országok újjáépítése. A vesztes, kifosztott, megszállt országok, és a bennük élő, politikai vagy egyenesen fizikai létezésükben fenyegetett nemzetek esetében az idegen hatalom jelenléte fizikailag, a geopolitikai helyzet megváltozásába vetett remény pedig lélekben emlékezteti a társadalmat arra, hogy a háború még nem ért véget. A befejezetlen háború pedig kiszámíthatatlan hosszúságú jelenné cseppfolyósítja a múltat, és ezáltal a realitások helyett a remények irányából elképzeltté változtatja a jövőt. Mindennek következményeként megszűnik a múlt megszűntetve megőrzésének ritmusára elképzelt történelem. Nem úgy, ahogy Hegel, Marx, vagy éppen Fukuyama vizionálta. Nem azért, mert a világszellem, a proletáriátus, vagy a liberális demokrácia győzelmével beteljesíti a célját. Hanem azért, mert lezáratlan marad. A fele történelem, mert az események *de facto* múlttá válnak. A másik fele azonban soha nem egészen az, mert a múlt lélektani szempontból jelen marad. A fél történelem le nem zárt fele a múlttal folytatott, jelenben zajló társadalomlélektani háború.

A félig megéltség: megszakítottság. Ezért a félig megélt történelem ritmusa a megszakítás-helyreállítás dialektikája, történetfilozófiai alapélménye pedig a *ressentiment*. A történelem (*die Geschichte*), megtörténik (*geschieht*), a félig megélt történelem pedig szakadatlanul újra történik, ám, mivel lezáratlan, soha nem történik meg igazán. A szó ontológiai és történettudományi értelmében nem valóságos, ám mivel társadalomlélektani valóság, mégis sajátos módon az. Musili értelemben vett léthasonló (*seinsgleich*). Azáltal az, ami, hogy soha nem az, ami valóságosan lehetne, vagy aminek lennie kellene. Ezért a külső szemlélő számára mindig groteszk. Lenin lámpája: olyan izzólámpa formájú világítóeszköz, melynek fényforrása nem az elektromosság, hanem a búrájába töltött petróleum és a lámpafejen át kivezetett kanóc.

A léthasonló történelemnek nincs önmagából levezethető telosza, sem eszkathologikus beteljesülése. Legbelső lényege szerint állapotokat, vágyakat, hozzájuk kapcsolódó társadalomlélektani attitűdöket és magatartásmintákat konzervál. Ezeket azonban a legkülönbözőbb társadalmi körülmények között, egymást tagadó politikai ideológiákban és egymással ellentétes jelentésű erkölcsi érték kategóriákban képes szakadatlanul újrafogalmazni. Ezért tudja időről időre látványosan megtagadni, majd, olykor egyenesen a „régiség” visszatéréseként, kívánatos jövőként tételezni a múltat. A léthasonló történelem egyszerre gunyoros cáfolata az evolutív, és az osztályharcos történelemtudományok optimizmusának, és azoknak a pesszimizmusnak, akik Hésziodosztól a 20. századi tradicionalistákig a történelemben pusztán az emberiség lassú, reménytelen degradációját látják: Nem mutat egyértelműen sem előre, sem hátra. *Per definitionem* kétarcú: egyszerre tekint a múlt és a jövő felé, ám a hagyományos Janus-arccal szemben két ellentétes látószöge paradox módon egybeesik egymással. Statikusan nézve: a jelen és a múlt egymásra exponált, ezért elmosódó szellemfotója. Dinamikájában: Géricault epsomi derbin futó négy ló: a látható mozgás nem valóságos, ámde a néző számára mégis megjeleníti a mozgás valóságát. Bizonyos szempontból még pontosabban is, mint annak fotografikus ábrázolása.

Bár jelenét éppúgy meghatározhatja a múlt iránti nosztalgia, mint annak elkeseredett tagadása, a félig megélt történelemben sem az egyén, sem a társadalom számára nincs semmi nosztalgikus. Ha a jelen értékét a múlttá válásának szükségszerűsége adja, a kettő közötti határ elmosódása bizonytalanná tesz és szorongást okoz. A léthasonló történelemben élők kollektív emlékezete ezért szükségképpen át meg át van szöve titkokkal, elfojtásokkal, elhallgatásokkal. A kollektív emlékezet folyamatosságának helyreállítása: a félig megélt történelem felszámolására tett kísérlet. És ellenkezőleg: tartósításának leghatékonyabb eszköze az, ha a társadalmat elzárják a saját múltjától. A dupla nullás, szigorúan titkosított történelem ezért mindig léthasonló.

A léthasonló történelem megélői számára a maga sajátos módján zsarnoki is: Minden jelentős fordulata a társadalom legmélyebb szemléleti formáiig, a tér, az idő emlékezet és identitás mélységéig hatol, és újra meg újra átstrukturálja azt. Ezért a félig megélt történelemben élő ember mindig kiszolgáltatott. Jelenét nem egyszerűen a múltja következményei, hanem a múltból adott, egymást időről időre tagadó magyarázatok alakítják.

A léthasonló történelem a Közép-Kelet-Európában élő népek meghatározó politikai és társadalomlélektani tapasztalata. Szükségképpen, hiszen az itt élő nemzetek politikai önmeghatározásának, legalább az első világháború befejezése óta három meghatározó eleme: a nagyhatalmi függés, a megalkuvás és a józan alkalmazkodás vékony mezsgyéjén tenyésző kiváras, és a történelmi katasztrófákat valamiféle metafizikus igazságszolgáltatás révén korrigálni vágyó remény.

(2) A közép-európai ember politikai térképze, meglehet, soha nem volt nagyon szilárd, ámde a 20. század elejétől kezdve egészen biztosan tragikusan képlékeny. Társadalomlélektani alapélménye, hogy nem generációkon átörökölt tapasztalatait, hanem külső, vele szemben többé-kevésbé a hatalom, azaz kényszerítés nyelvén beszélő politikai erők, és/vagy saját írástudói igazítják el

– olykor egymásnak ellentmondó módon – még abban az egyszerűnek látszó kérdésben is, hogy hol él. 1915-ben Friedrich Naumann Berlinből még úgy képzelte, hogy *Mitteleuropa* a Német Birodalom nyugati határaitól az Osztrák–Magyar Monarchia keleti és déli határaiig terjed. Az a polgár, aki valamelyik prágai vagy budapesti kávéházban olvasta ezt, először alighanem felszisszent, aztán lepöckölte a szivarjáról a hamut. 1915 őszén az oroszok épp visszavonultak Galíciában, a helyzet az állóháború ellenére a nyugati fronton is kiegyenlítettnak látszott, az Egyesült Államok hadba lépése pedig még messze volt. Ugyhogy több-kevesebb joggal hihette, hogy Naumann nagyralátó tézise a küszöbönálló győzelem után majd újratárgyalható. A német–orosz kettős fenyegetés ellensúlyaként elképzelt Szabó Dezső-féle föderatív Kelet-Európa – politikai valószerűtlenségétől teljesen függetlenül – a két világháború között még jó lelkiismerettel felfogható volt a naumanni *Mitteleuropa* alternatív önazonosítási kísérleteként. A második világháborút követően azonban már csak egyetlen valóságos igazodási pont maradt. Az, hogy a térség Nyugat-Európával *szemben* a keleti oldalhoz tartozik, ami a nyilvánosan megnevezhetetlen szovjet megszállás szinonimája volt. Így tartotta számon a térséget az a washingtoni diplomácia is, ami a kommunista rendszer bukása után, a visegrádi országokat, némi Csehország javára szóló bizonytalankodás után, egyszerre csak újra Közép-Európának kezdte nevezni.

A birodalmak, akár mértéktartóan teszik ezt, mint Montesquieu szerint a rómaiak, akár erőszakosan, mint 20. századi tapasztalataink szerint a kommunisták, maguknak tartják fenn a főhatalmuk alá vetett államok politikai, kulturális, és nemzeti önmeghatározásának jogát. Ebből azonban még nem következik, hogy a birodalmak bukása szükségképpen megoldja a korábban alávetett politikai egységek nemzeti és politikai önmeghatározás akárcsak egyetlen részproblémáját is. Közép-Kelet-Európa, vagy akárcsak a Kárpát-medence lakói ma, közel három évtizeddel a Szovjetunió megszűnése után sem biztos, hogy egyezsége jutnának akárcsak egymással is abban, hogy politikai-kulturális tekintetben hová tartoznak. Nemzetközi jogi szempontból nézve alkalmasint a szovjet uralom idején még csak nem is létező államban élnek. Alkotmányos tekintetben több-kevesebb eltéréssel a nyugati demokráciák mintáját követik. Az intézményrendszert működtető politikai kultúrájuk azonban legfeljebb csak részben érthető meg a nyugati demokráciák politikai értékrendje alapján. Fizikai létezésük terének viszonylagos bizonyosságát posztszovjet korban a hatalomgyakorlás legitimációs alapja, és a politikai intézményrendszer valóságos működése közötti, nyugatról nehezen megérthető, olykor egyenesen félreértett ellentmondása ellensúlyozza.

(3) A léthasonló történelem világában nemcsak a politikai létezés teréről alkotott képzet képlékeny; az idő is az. Tudjuk: az idő fogalma egyébként is a nyugati civilizáció nagy misztériuma. Fogalmát illető zavarunkat Szent Ágoston már jó másfél évezrede megfogalmazta: *si nemo ex me quaerat, scio; si quaerenti explicare velim, nescio*. Azaz: mibenlétét csak addig értjük, amíg nem kell beszélünk róla. Ez a zavar legalább fél évezreddel korábbi, mint a kereszténység. Filozófiai alapja már a preszókratikusoknál, Hérakleitosz és az eleaták vitájában is adott, az újkor filozófiatörténete pedig Newtontól, Kanton, Leibnizen át Bergsonig és Heideggerig világosan megmutatja, hogy a nyugati lét- és ismeretelmélet kitar-

tóan nyugtalanító kérdésével van dolgunk. A léthasonló történelem politikai univerzumának időfogalmát azonban nem ebből a hosszú filozófiai diskurzusból, hanem az idő és a társadalmi emlékezet kapcsolata felől érthetjük meg.

A nyugati kultúra időfogalmában van valami nosztalgikus. A 20. században Proust éppoly jó példa erre, mint – más szempontból – Thomas Mann. Ez a sóvárgás abból adódik, hogy a nyugati ember számára az idő nem ciklikus megújulásában, hanem visszafordíthatatlan elmúlásában van jelen. A visszafordíthatatlanságból levezethető, az egyszerűség és megismételhetetlenség tudatából származó atavisztikus szorongást a zsidó-keresztény kultúra azzal próbálta feloldani, hogy a paruszia fogalmával célt és értelmet adott a történelemnek, és ezáltal a történelmi időben élő ember létezésének. Ennek híján az idő múlása, mint a görögök számára, nyers, nehezen elviselhető tapasztalat: a gyermekeik felfaló Kronosz.

Az idő gyorsaságának, visszafordíthatatlanságának, és az ezzel járó szomorúságnak kétségbeejtő tapasztalatát az időábrázolás szimbólumainak ikonográfiai folyamatossága is kifejezi. Kronosz szárnyai a hellenisztikus kortól Santo Saccomanno genuai Kronoszáig arra intenek, hogy az idő gyorsan múlik. A 14. századtól Európa-szerte elterjedő, Walter Crane-nél még a 19. század végén is megjelenő homokóra arra, hogy visszafordíthatatlanul. A barokk művészetben Kronosz mellé helyezett gyászoló nőalak pedig nemcsak az emiatt érzett szomorúság, hanem az idő múlásával összekapcsolódó emlékezet irányába is kiterjeszti az értelmezést.

Az emlékezés az idő múlásának felismeréséből táplálkozik, de sokkal több, mint a múlt puszta visszaidézése. Olyan szemiotikai aktus, melyben az emlékező a jelen számára értelmes és érvényes jelentéssel tölti meg a múlt történéseit. Ebben az értelemben az emlékezés nemcsak kulturális konstrukció, hanem attól elválaszthatatlanul társadalmi folyamat is. A társadalom emlékezete mindazonáltal soha nem az egyéni emlékek matematikai összege, hanem a közösen átélt, de egyszersmind személyes történetként megfogalmazott élmények csoport narratívává fogalmazása. E narratívák nemcsak megfogalmazzák a közösség önképét, hanem folyamatos újrafogalmazásuk révén mozgásban is tartják azt, ezáltal pedig előmozdítják a közös traumák feldolgozását.

Mivel az emlékezet társadalmi, a felejtés sem egyszerűen az emlékezet működési zavara, hanem természetes vagy irányított társadalmi folyamat. Legtermészetesebb formája az Evans-Pritchard által leírt „strukturális felejtés”: a társadalom által nem használt tudás olykor meglepően gyors elhalványulása. Legközvetlenebb, politikailag irányított formája, a *damnatio memoriae*, a látható emléknymok megsemmisítése. Ennek hagyománya a római császárkortól, a francia polgári és az 1917-es bolsevik forradalmon át, a közép-európai kommunista emlékművek 1990 utáni sorsáig szembetűnően folyamatos az európai politikatörténetben.

A Közép-Kelet-Európában élő népek társadalmi emlékezetének időfogalma nem egyszerűen az idő linearitásának felismerésén, hanem egyszersmind az időről időre bekövetkező társadalmi szintű időficam, hamleti *joint out of time* élményen is alapszik.

A félig megélt történelemben ugyanis az idő képlékeny. A múlt, jelen és jövő megkülönböztetésén alapuló, többé-kevésbé megbízható hétköznapi linearitása több irányból is megszakítható. A megszakítás lehetőségét az teremti meg, hogy a társadalom múltjához, de olykor még elképzelt jövőjéhez fűződő viszonya sem egyszerűen kronológiai, hanem ettől elválaszthatatlanul egyszersmind politikai értékviszony is. Ezért a múlt nem csupán a jelen időbeli előzménynek, hanem rendre a régebbi múlthoz viszonyított, a jelenben kiigazításra szoruló kisiklásnak tűnik. Az idő „visszafordításának” igénye ebben az értelemben mindig valami képzelt, vagy valóságos történelmi kontinuitás megteremtésére tett kísérlet. A lineáris idő kisiklataása másfelől – mint a kommunista ideológia példáján látszik – a jövő irányából is megvalósítható. Ebben az esetben a múlt ahhoz az elképzelt jövőhöz képest, szorul kiigazításra, melynek megvalósítása történetesen a jelen feladata. Akár így, akár úgy, a múlt, és ezzel együtt a társadalmi emlékezet mindkét esetben átírható. Sőt, átírása a politikai mozgósítás leghatékonyabb jelenbeli eszköze.

Az idő e különös „visszafordíthatóságának” nyomait a tárgyi környezet közvetlenül is őrzi. Közép-Kelet-Európában az emlékművek, a *közterek* nemcsak a művészet- és településtörténet, hanem a politikatörténet részei is. A budapesti Kossuth tér szobrai alapján megírható az elmúlt jó száz év magyar történelme.

Andrássy Gyula szobrát 1906-ban állították fel a tér déli oldalán. Nem egészen másfél évtizeddel később, a Tanácsköztársaság idején, mint a feudális múlt egyik szimbólumát, lefedték, a Tanácsköztársaság bukása után helyreállították, majd 1945-ben végleg lebontották. 2015-ben eredeti helyén, eredeti formájában állították fel újra. Valamivel több mint százéves történetének háromnegyed részében a szobor fizikailag még csak nem is létezett: helyén az utolsó bő három évtizedben annak a József Attilának a szobra állt, akit történetesen éppen az Andrássy-szobor előtt örökít meg egy 1927-ben készült fénykép. Ám mivel a költő szobra nem illeszkedett a tér helyreállított eredeti politikai szimbolikájába, őt is utolérte a sorsa: a felújítás során távolabbra helyezték.

A tér átellenes, északi oldalán Tisza István 1934-ben emelt szobrának háborút túlélte maradványait 1948-ban bontották le. Mellékalakjait múzeumok, *közterek* között osztották szét, de jutott belőlük még egy budapesti laktanyának is. A többi újrahasznosították. Úgy hírlik, hogy néhány fiatal szobrásztanoncot még az 1960-as években is a Tisza-szobor törmelékei láttá el nyersanyaggal. 2014-ben állították fel újra. Épp két évvel azután, hogy Károlyi Mihály tőle légvonalban néhány méterre lévő, 1975-ben állított szobrát lebontották, és egy évvel azelőtt, hogy az 1927 és 1952 között a téren álló Kossuth-szoborcsoportot újra felállították. Természetesen Kisfaludy Stróbl agitáló pártpropagandistára emlékeztető Kossuth-szobra helyére, ami 1952 és 2015 között az eredeti szoborcsoport helyén állt. Az ország szimbolikus politikai középpontjában álló szobrok politikai szavatoossági ideje – legalábbis a mostani állás szerint – harminc és negyven év között mozog. Egyetlen olyan szobor van a téren, melyet felállítása, 1937 óta nem mozdítottak el: II. Rákóczi Ferenc lovas szobra.

A *közterek* is hasonlóan fordultatos történeteket mesélnek. Budapest *közterein* a város létrejötte (1873) óta összesen hét területátnevezési kampány hullámai csaptak át; legtöbbször 1919 és 1989 között valamilyen politikai rendszerváltozás-

hoz kapcsolódott. Budapest legszebb sugárútja nem egészen száz év alatt hatszor cserélt nevet.

A félig megélt történelem lényegét tekintve paradox. Ezért azonban nemcsak a szoborállítás-döntés-újraállítás dinamikájában jelképesen testet öltő megszakítotttságot, hanem a politikai rendszereken átnyúló folyamatosság sajátosan groteszk változatát is ismeri. Akár igaz, akár nem, szimbolikus, hogy a szájhagyomány szerint Andrássy Gyula szobrának anyagát a Felvonulási téren felállított, majd 1956-ban ledöntött gigantikus Sztálin-szoborba olvasztották be. E folyamatosság valójában a történelem állóképpé merevedése, vagyis lényegét tekintve önmaga tagadása. A gyorsan változó politikai narratíváknak kitett társadalom értékzavarát tükrözi vissza, hogy Haynau és Kossuth több mint száz évig együtt volt Budapest díszpolgára. Ebből jó hatvan éven át Sztálin társaságában. Ismerünk olyan magyar várost, ahol még ma is egyaránt a díszpolgárok listáját gazdagítja az 1919-es kommunista, a két világháború közötti korszak egyik vezető politikusa, a második világháború után jogerősen elítélt háborús bűnös, és egy jelenleg aktív politikus. Az ellentmondást nem a 20. század történelme szülte; gyökerei sokkal mélyebbre nyúlnak: Budapest megalakulásakor a fontosabb közterek egy részét az osztrák császári család tagjairól, a másikat az elmúlt évszázadokban ellenük küzdő jeles magyarokról nevezték el. Az értékzavar, bár konkrét politikai rendszerekhez kötődik, gyakran túléli azokat: önmaga válik történelemmé. Még az 1970-es években is gyakran lehetett látni együtt a falusi otthonok tisztaszobájának falán – II. Rákóczi Ferenc színezett vásári nyomata társaságában – Kossuth Lajos és Ferenc József képét. A lezáratlan történelemnek megvan a maga gyilkos iróniája. Az 1989 utáni visszanevezések lázas időszakában olykor komoly fejtörést okozott, hogy egy-egy köztér melyik korábbi nevét kapja vissza. Ha pedig a korábbi név valamiért nem tűnt alkalmasnak, új, rendszersemleges nevet kapott. Így lett a Nyugati pályaudvar előtti Berlin tér a korábban soha nem létező Nyugati térré.

(4) A léthasonló történelem múltja mindig egyszerre jelen is. Ezért nemcsak tere, ideje, hanem a benne élők kiléte is bizonytalan. Nyugatabbról egyáltalán nem érhető közép-kelet-európai tapasztalat, hogy a térség lakói – legalábbis a mindenkori kanonikus történetírásban –, életük folyamán akár többször is nemzeti hovatartozást, de akár még nemzeti identitást is válthatnak. Olykor még haláluk után is, mert a léthasonló történelemben a múlt sokkal bizonytalanabb, mint a mindig a jövőbe mutató politikai retorikával uralt jelen.

Mikor Skultéty László, az osztrák császár hűségese zászlótartója kerek 81 esztendőnyi szolgálat után 1831-ben meghalt, aligha számított arra, hogy halálában egy olyan ország nemzeti hőségévé lesz, ami majd csak a dédunokái életében fog megalakulni. A vén obsitoshoz azonban még ennél ironikusabb volt a sorsa: halála után két olyan hazát is adott neki, melynek egyike sem létezett az életében. 2012-ben, a román hatóságok engedélyével, Aradon hantolták ki, majd a „születési hely területi elve” alapján Ladislav Skultéty Gabris néven, szlovák nemzeti hősként, felvidéki szülőfalujában temették újra.

A félig megélt történelem világában a politika nemcsak teremti, de használati értéke osztályozza is a nemzeti hovatartozást: Ahogy Skultéty Lászlóból

hős lett, úgy maradt a csejtei vár úrnője, Báthory Erzsébet máig *szlovák* lányok vérében fürdőző *magyar* arisztokrata. A nemzeti hovatarozás politikai kérdéssé fogalmazása a Kárpát-medencei népek politikatörténetében nem új keletű. Bonfinitól tudjuk, hogy már Cillei Ulrich is alkalmazta a Hunyadiakkal szemben. Ami azonban ott politikai fegyver, Skultéty zászlótartónál a nemzeti önigazolás, Báthory Erzsébet esetében pedig az elhatárolódás eszköze volt, az a történelem névtelenjei esetében a társadalom kiszolgáltatottságának szimbóluma. Üzenete: A hatalom nemcsak azt dönti el, hogy éppen ki vagy, hanem azt is, hogy kiléted előnyödre szolgál-e vagy károdra van.

(5) A léthasonló történelem önmagában nem a történelmi folyamatok valóságos létezésének tagadása, hanem azok megélésének egyik társadalomlélektani módja. A történelem tagadásává Közép-Kelet-Európában a kommunista uralom fél évszázada meszesítette azzal, hogy szakított a történelem nyugati fogalmával.

A történelem, azaz a múltról szerzett tudás (*hisztórié*) az európai kultúra mélyrétegeiben egyfelől az emlékezéssel kapcsolódik össze. Kliót, a történetírás múzsáját már Hésziodosz is az emlékezet-istennő, Mnemoszüné lányának tekintette. Később Mimnermosz még korábbra, egyenesen a világ keletkezése előtti időkre tette a születését. Jóval utánuk, a római korban, Pauszaniász összetartozónak tekintette, és összekapcsolta a két hagyományt. Tőle visszafelé haladva Hésziodoszig ezeréves hagyomány igazolja, hogy a történetírás az európai ember számára az emlékezés egyik sajátos formája. Ezt a tételt ismétli majd meg Francis Bacon is, mikor a 17. század elején a történettudományt az emlékezésen alapuló tudományként írja le a *Novum Organum*ban.

A történelem azonban nem pusztán emlékezés. Az emlékezés más alakzataitól elsősorban az különbözteti meg, hogy tudatos utánajáráson (*hisztorein*) alapul. Ebben az értelemben beszél már az európai történetírás kezdetén Hérodotosz is „kutatási eredményeinek összefoglalásáról” (*hisztóriész apodeixisz*). Nem sokkal utána Thuküdidész a pontosság (*akribeia*) követelményét, jóval később, Tacitus pedig a *sine ira et studio*, azaz elfogulatlanság módszertani elvét is hozzákapcsolta ehhez. A tényszerű pontosság követelménye nem fokozatosan épült be az európai történetírás fogalmába: vele született. Folyamatos jelenlétére utaló jelkép, hogy Cesare Ripa 16. századi Iconológiájának Klió-képe, Vergilius értelmezése nyomán, éppen Thuküdidész történeti munkáját tartja a kezében. A 17. század végén Jan Vermeer *A festészet című allegóriája is* – legalábbis az egyik értelmezése szerint – ugyanebben a formában jeleníti meg a történetírást. Az *akribeia* tartalma persze az évszázadok során többször is megváltozott. Thuküdidész még a mitológiai történeteket is beleértette, Leopold Ranke a 19. században már csak azt az igényt értette rajta, hogy úgy meséld el a történelmet, „ahogy valójában volt” (*wie es eigentlich gewesen*). Ennek az elbeszélési módnak nemcsak a tények ismerete, hanem természetesen azok tisztelete előfeltétele volt. Bár E. H. Carr, azaz a 20. század második fele óta tudjuk, hogy a történelmi tények (*historical fact*) soha nem egészen objektívek, a tényszerűségének igénye az európai történettudományban a történeti tény fogalmának változó tartalma ellenére is változatlan maradt.

A kommunista ideológia látványosan és tudatosan szakított a történelemnek erre a hagyományra épülő értelmezésével. Tabusította a *hisztórié* politikailag

veszélyesnek ítélt témáit, ezáltal az *akribeiat* ideológiai cenzúra alá vetette, a „harag és elfogultság nélkül” követelményét az osztályharcos pártosságra cserélte. Fagyeev nemcsak esztétikai igényt fogalmazott meg, hanem történetfilozófiai tételt mondott ki, mikor a szovjet íróktól azt követelte, hogy mindegyre, amit ábrázolnak, a kommunizmus építőinek szemszögéből tekintsenek. A rombolás Közép-Kelet-Európában főképpen azért volt tragikus, mert a félig megélt történelem korábbi, évszázados, Móricz Erdély-trilógiájából, földrajzilag és kulturálisan valamivel távolabbról pedig Ivo Andrić *Vihar a völgy felettjéből* is kiolvasható geopolitikai ellentmondásaira épült rá. A 20. század közép-kelet-európai történelme szociálpszichológiai szempontból az egyéni emlékezet és a kollektív narratívák permanens konfliktusaként is leírható.

A kommunista ideológia végletekig kiélezte ezt az ellentmondást. A családban mesélt, és az iskolában tanított történelem több generáció emlékezetében feloldhatatlan ellentmondásba került egymással. Amit az egyik helyen megszállásnak neveztek, másikon felszabadulásnak hívták, amit itt forradalomnak, azt ott ellenforradalomnak, amit az iskolában kapitalista múltnak, azt otthon családtörténetnek. A kommunista rendszer emlékezetpolitikája valójában az emlékezés felszámolására irányult, és ezáltal tagadta a történelem eredeti európai fogalmát. A kollektív emlékezetet annak ideológiailag átírt változatával, magát a történelmet pedig egy olyan ideológiai konstrukcióval próbálta helyettesíteni, melyben annak minden korábbi korszaka kizárólag elképzelt, jövőbeli végcélja a kommunizmus felől nyeri el értékét.

Az első szovjet katona, aki keletről nyugat felé átlépte Közép-Európa határait, bár politikailag békét hozott, társadalom-lélektani szempontból a félig megélt történelemben szakadatlanul zajló háború új fejezetét nyitotta meg. Az a közép-kelet-európai, aki nem veszett oda a háborúban, nem menekült el, és osztályidegenként sem veszett oda valamelyik lágerben, hivatalos politikai identitását és elnevezését tekintve egyik napról a másikra elvtársá, államjogi státusát tekintve *állampolgárrá* vált. Annak a polgárnak a karikatúrájává, aki az államtól független gazdasági háttér, értékrend, kultúra birtokában akár az állam ellenében is képes polgárként cselekedni. Kultúrája ellen, akár az népi, akár polgári volt, az új hatalom háborút indított, nemzeti önazonosságát, valamiféle ködös, papír- és izzadságszagú internacionalizmusban próbálta feloldani.

Mindennapos élettapasztalatává vált, hogy az az állam hatalmi funkciója – ezt majd hamar *osztályfunkció*vá szépíti számára a kommunista terminológia – elnyomja szolgáltató szerepét. Az állam minden tényleges, vagy magát annak képzelt képviselője, a politikai vezetőktől, a buszellenőrön át a házmesterig hatóságként, azaz a potenciális erőszak nyelvén beszél vele. Ezért korán megtanulta, hogy az állam, és annak összes megjelenítője, a hierarchia csúcsától az aljáig, potenciális ellenség számára. Még azok is, vagy csak azok igazán, akik, mint például a rendőrség vagy a határőrizet, elvben egyenesen az ő védelmére hivatottak. Megtanulta azt is, hogy ez az ellenség számára sem jogvitában, sem valóságosan nem legyőzhető, ámde ezzel együtt azt is, hogy többnyire kijátszható vagy megvesztegethető. Nem biztos, hogy megfogalmazta, de biztosan megélt és örökölni hagyta azt a tapasztalatot, hogy az államnak való kiszolgáltatottság tuda-

ta, mivel nem a jog betartására, hanem megkerülésére ösztönöz, szükségképpen aláássa a jogkövetés morális alapjait. Az állam meglopása a létező szocializmusban mindig csak *visszalopás*, ezért morálisan nem kifogásolható. Ha nem azonosult maradéktalanul a rendszerrel, élete két sors-alternatívára szűkült: vagy sodródott, vagy legjobb tudása szerint próbált megúszni. Ha a közép-kelet-európai szocialista társadalmak devianciamutatóit nézzük, személyes életkilátásai sem így, sem úgy nem voltak biztatóak.

Mint ahogyan a hódítóké sem. Ők ugyanis azt nem tudhatták, hogy – feltéve, hogy túlélik a Berlinig vezető utat, és hazatérésük után nem egy átnevelőtáborban végzik – egy olyan országban élnek majd, ahol a háborút követő másfél-két évtizedben háromszorosára nő az alkoholfogyasztás, az 1980-as évek elejére pedig eléri a világátlag két és félszeresét. Azzal sem számolhattak, hogy ennek következtében minden negyedik férfi ötvenöt éves kora előtt az alkoholfogyasztás szövődményeként kialakult betegségben hal meg, és egy férfi születéskor várható átlagos élettartama még a kommunista rendszer bukása után évtizedekkel is tizenöt évvel lesz alacsonyabb, mint az országuk nyugati határától pont magyarországnyi területtel nyugatabbra élő osztráké.

Sem a hódítók, sem a meghódítottak nem tudták, hogy meddig tart a békével kezdődő háború.

2

A háború pedig makacs túlélő: van úgy, hogy soha nem ér véget. Így járt ezzel Ivan Belo Jane hadifogoly is, akinek emlékezetét ma már valószínűleg csak egyetlen hivatalos dokumentum, egy megsárgult, morzsálódó papíron, ólombetűs írógéppel írt levél őrzi az egyik ukrainai levéltár mélyén. A levél Kusztyikov őrnagy, a Kárpátontúli Terület Belügyminisztériuma I. számú Különleges Osztályának illetékese írta a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége Belügyminisztériuma Hadifogoly Tábor Igazgatóságának vezetője – a kommunista bürokrácia páratlan nyelvi igénytelenségét csak a címek, rangok és kitüntetések iránti mágikus vonzalma múlta felül –, bizonyos Medvegyev alezredes megkeresésére 1946. november 26-án Mahacskalára, az észak-kaukázusi Dagesztán fővárosába.

A szigorúan titkos ügykezelési jelzettel ellátott levélben Kusztyikov őrnagy arról értesíti Medvegyev alezredest, hogy az őrizetében lévő Ivan Belo Jane hadifogoly által állandó lakóhelyül megjelölt Nagyszelmenc nevű település nem létezik. Létezik azonban a nagy szovjet birodalom egyik kis nyugati zugában, az uzsgorodi – azaz: ungvári – járásban egy Kisszelmenc nevű falu, amiről, a levélhez fűzött jegyzet szerint, Kusztyikov őrnagy I. számú Különleges Osztályának munkatársai másfél hónapnyi munkával sikeresen kiderítették, hogy feltehetően azonos azzal a faluval, amit Ivan Belo Jane a háború előtt még Nagyszelmenc néven ismert.

Képzelnék el azt a pillanatot, mikor Pierre Boule Nicholson ezredes hazaindul a burmai hadifogolytáborból. Már megvívta a maga csatáját Saito ezredessel, a japán táborparancsnokkal, a fogságban demoralizálódott katonáival és a cinikus

Shears hadnaggyal. Mikor mindezt már-már maga mögött tudja, fogvatartói tudomására hozzák, hogy a város, ahonnan hadba vonult, szórén-szálán eltűnt, míg ő a világ túlsó felén háborúzott, és hidat épített a Kwai folyón. Sőt, még az állam is, melynek lobogója alatt néhány évvel korábban hadba vonult. Iván Béla hadifogollyal pontosan ez történt. Mivel nem volt hová hazatérnie, akár túlélte a hadifogságot, akár nem, számára élete utolsó percéig tartott a háború.

A történet vázát Zelei Miklós könyvéből vettem (Zelei Miklós: A kettézárt falu. Budapest, 2017, Kortárs Kiadó). A könyv, a szerző meghatározása szerint dokumentumregény, és számomra ez értelmezésének a kulcsa. A történet négyrétegű: a szemtanúk a saját történetüket mesélik, az író a falu későbbi, az interjúk lezárása utáni történetét, a könyvét, és azon keresztül a saját személyes, javarészt a két Szelmencsel összekapcsolódó élettörténetét. Mindegyik történet hosszú, és hosszúra nyúlt könyvvé formálásuk is. Az anyaggyűjtés kezdetétől (1994) hat év telt el az első kiadásig (2000), és onnan tizenhét év a mostani, harmadik, javított és bővített kiadásig. Társadalomtörténeti szempontból ez az időszak Közép-Európában a posztsovjet korszak kezdetétől máig terjed, az anyaggyűjtéstől a harmadik kiadásig eltelt idő pedig majdnem egy átlagos közép-európai férfiélet harmada. Ha az életpálya hosszmetzetében nézzük, a könyv kétségtelenül egy írói pálya meghatározó részét strukturáló vállalkozás, és azon átívelő vállalkozás. Mégsem kizárólag ezért volt érdemes a szokásosnál bővebbre szabni az olvasására szánt időt. Azért is, mert hosszabb idő alatt magabiztosabban fogalmazhattam meg magam számára is a végkövetkeztetést: borúlátóbb könyvet talán még soha nem olvastam Közép-Európáról. Kétségtelenül dokumentumregény. Pontosan abban az értelemben, mint Iván Béla sorsa: ha nem támasztanak alá tények, hajlamosak lennének lidércnyomásos fikciónak tekinteni. Ha másért nem, akkor jogos önvédelemből.

A szorgos Kusztyikov őrnagy – számomra itt kezdődik Iván Béla saját sorsán túlmutató története – egyébként nem tévedett: a földrésznyi Szovjetunióban valóban nem létezett Nagyszelmenc nevű település, sőt, néhány évvel korábban, mondjuk Iván Béla hadba vonulásakor, még uzsgorodi járás sem. Létezett azonban valaha egy észak-magyarországi ikerfalu: Nagyszelmenc és Kisszelmenc. A kettőt semmilyen földrajzilag mérésre érdemes távolság sem választotta el egymástól; porta portába ért, a mindösszesen ezerszáz lakos generációk óta ismerte egymást. Csak a helybeliek emlékezete, a kettős önkormányzat és a telekkönyv vigyázta, hogy hol kezdődik Nagy- és hol végződik Kisszelmenc. Az 1919–20-as Párizs környéki békerendszert követően mindkettő a Csehszlovák Köztársasághoz került, 1938-ban pedig az első bécsi döntés következtében újra Magyarország része lett. Egészen 1944-ig, míg a területre be nem vonult a Vörös Hadsereg. Ekkor, a Szovjetunió földrajzi határainak nyugatabbra tolása, majd a második világháborút lezáró békeszerződés kettévágta a falut: Nagyszelmenc Vel'ké Slemence néven Csehszlovákiának jutott, Kisszelmenc pedig, Szolonci néven, a Szovjetunióhoz került. A határ 1946-os megszilárdulása után ez utóbbit egy közigazgatási egységbe vonták – az amúgy szintén összevonás útján létrejött – Palágykomoróccal, vagyis Kisszelmenc a szó közigazgatási jogi értelmében önálló településként eltűnt a térképről. Hamarosan eljöttek azok az évtizedek is,

mikor már menetrend szerinti busz sem járt arra. Sőt, még az önálló települési létét veszített falu fizikai léte is megkérdőjeleződött. Az ellenségkép gyártásában paranoid leleményességgel működő brezsnyevi rendszer ugyanis a szovjet határvédelem hatékonyságának egyik akadályát látta a saját csatlós államával, Csehszlovákiával határos (fél) faluban, és fontolóra vette a lerombolását. A Szovjetunió széthullásának és Ukrajna függetlenségének kinyilvánítása nyomán, 1991-ben a hajdani Kisszelmencet, értsd Szoloncit, Ukrajna, Csehszlovákia 1993-as szétválása után Nagyszelmencet, azaz az akkor már majd fél évszázada Vel'ké Slemencét pedig Szlovákia örökölte.

Kusztjikov őrnagy érthetően zavarban volt, amikor 1946-ban a felette se Nagyszelmencet kérte rajta számon. Nem tudhatta, amit a könyv egyik kisszelmenci adatszolgáltatója beszél el: „Bejöttek az oroszok, kérdezték, hogy hogy hívják ezt a falut. Nem tudunk oroszul, nem tudtuk megmondani. Erre ők elnevezték Szoloncinak. A túloldalon meg Vel'ké Slemence. Közben se ez, se az, hanem Kisszelmenc meg Nagyszelmenc.” Akár észrevette, akár nem, Kusztjikov őrnagy elgondolkodtató társadalom- és településtörténeti problémába botlott: a világnak ebben a részében a helységneveket nem kizárólag a történelmi hagyományok alakítják. A települések elnevezésében a legkorábbi időkben szakrális szempontok, olykor az alapító személye, máskor valamilyen, a területre jellemző etnikai vonás játszott a fő szerepet. Jákob Bételnek, azaz Isten házának nevezte a helyet, ahol Isten angyala megjelent álmában, Róma Romolusról, Alexandria pedig Nagy Sándorról kapta a nevét. Párizs a hajdan ott lakó galloknak, London a rómaiaknak, Genf keltáknak köszönheti a nevét. Madrid példája még érdekesebb: nevéből kiindulva pusztán nyelvészeti eszközökkel jószerivel a város egész történelme felvázolható a latin kezdetektől, a középkori újlatinon és mozarabon át egészen az ó- és újspanyolig. A valós történelmi folyamatosság megőrzi, de nem változtatja a jelen teherterelvé a múltat. Nem feléli, hanem elhetőbbé teszi a jelent.

Kisszelmenc szovjet kori névadása valószínűleg pusztán a hangzás hasonlóságán alapult, és ennyiben atipikus. A kommunista gyakorlat ugyanis Szovjetunió- és Közép-Európa-szerte éppen az ellenkező logikát követte: nem megőrizte, hanem felszámolta, de legjobb esetben is saját ideológiájának propaganda-eszközévé tette az általa valamilyen szempontból reprezentatívnak ítélt, vagy túlságosan messzire nyúló történelmi múlttal rendelkező településeket. Így lett Volgográdból Sztálingrád, Szentpétervárból Leningrád, Königsbergből Kalinyingrád, Jekatyerinburgból Szverdlovszk, és ezért nevezte át „az első kommunista német állam” vezetése Chemnitz városát Karl-Marx-Stadttá.

A kommunista településnevek névadásának gyakorlata valójában a múlt végső eltörlésére irányuló szándék szimbolikus megjelenése. Ez az igény már a kommunista politikai gyakorlat legarchaikusabb formáiban is jelen van. Az első szimbolikus gesztusa alighanem a cári család, mindenféle politikai racionalitást nélkülöző meggyilkolása volt 1918-ban. A folyamatosságé pedig az, hogy a Szovjetunióban még majd hatvan évvel később sem ért véget a cárizmus jelképes felszámolása. 1977-ben, azért, hogy a cárizmus iránti nosztalgia feléledésének gátat vessenek, még a gyilkosság helyét is eltüntették: a jekatyerinburgi ház

helyére, központi pártutasításra autótutat építettek. A rombolást elrendelők alig-ha ismerték a félig megélt történelem iróniáját. Ezért vélhetően meg sem fordult a fejükben, hogy újabb harminc év múlva a ház helyén egy olyan katedrális áll majd, melyben a 2000-ben szentté avatott cári családhoz imádkozhatnak a zarándokok.

A múlt átírva megtagadása a kommunista ideológia lényegi eleme. Építészeti-történeti szimbóluma a nowa hutai acélmű, melynek kohói 1949-től fél évszázadon át az ezeréves püspöki székhely, Krakkó városában füstöltek. A múlt tagadása azonban nemcsak kifelé, hanem immanensen a mozgalom saját történetét illetően is jelen van. Szimbóluma az a bolsevik forradalom vezetőit ábrázoló csoportkép, melyről sorra retusálták Sztálin mellől az időközben árulónak nyilvánított és kivégzett első generációs forradalmárokat. A megtagadás nemcsak politikai gesztus, hanem – mivel a politika a személyes élet legmélyebb rétegeiig hatol – személyes, hétköznapi gyakorlat is. E tekintetben közvetlen megnyilvánulási formája a nyilvános önkritika, lélektani háttere pedig a „mától minden másképpen volt tegnap” intézményesített és kikényszerített cinizmusa. A múlt tagadásának igénye szívós: ironikus módon túlélte még a rendszer bukását is. Az első generációs posztkommunista elit kommunista nómenklatúrából érkező tagjai számára ugyanis új politikai önértelmezésük részévé vált: 1945 után Közép-Európában a kommunista ideológia a történelmi múltat, az 1990-es évektől kezdve a posztkommunista elit érintett része pedig a saját politikai múltját próbálta végképp eltörölni.

Az az ismeretlen szovjet tiszt, aki Kisszelmenc szovjet nevét adta, valószínűleg nem gondolta mindezt végig. Merőben gyakorlati szempontok vezethették: itt egy elfoglalt falu, amiről valamilyen néven mégiscsak meg kell emlékezni a napi hadijelentésben. Nehogy esetleg más is elfoglalja, vagy elfoglalatlan maradjon, netán valaki majd számon kérje, hogy miért nem mi foglaltuk el. Ha a lakói nem tudják megmondani a nevét, adunk neki saját nevet, és megnyalozott tintaceruzával, szögletes, nyomtatott cirill betűkkel be is írjuk rögtön a térkép megfelelő koordinátáinak metszéspontjába. Az eljárás, a hétköznapi észjárásnak abszurd, a katonai logika alapján érthető, a közép-európai történelem felől nézve pedig szimbolikus. Az a szovjet tiszt, akire a kisszelmenciek oroszként emlékeznek – jöllehet semmi sem bizonyítja, hogy a Szovjetunió nem valamelyik más, az orosz nyelvet a kisszelmencieknél alig jobban beszélő nemzetiségéhez tartozott –, akaratan kívül is történelmet írt. Nemcsak a térképen, a politikában, hanem a helyiek kollektív emlékezetében és lelkében is. Legalább fél évszázaddal meghosszabbította számukra a háborút.

3

(1) A birodalmi logika szükségképpen a politikai integráció, de nem okvetlenül a kulturális megsemmisítés logikája. A Szovjetunióba szakadt kisszelmencieknek nem ez volt a tapasztalata. Településük nevének elvétele, más országhoz csatolása után nyelvük, és ezen keresztül kulturális identitásuk felfüggesztésére is kísérletet tett az új hatalom. Nem sikertelenül, de sokuk esetében nem is teljes sikerrel.

A kisszelmenci emlékezések visszatérő toposza, hogy a szovjet fennhatóság alá került első generáció soha nem tanult meg tisztességesen oroszul. „Hol tanultam volna meg?” – kérdezi az írótól az egyik riportalany. Költőien, mert mindketten tudják, hogy a többségében magyarok lakta Kisszelmencen nemigen volt erre lehetőség, a mezőgazdasági munkához szükséges szókinccset pedig ötven év alatt nyelvtanfolyam nélkül is elsajátítja az ember. Legfeljebb, merthogy hasonló hangzásúak, egy ideig még összekeveri az *ubornát* a boronával. Az évek múlásával azonban nagyjából beáll a nyelv és valóság közlekedőedényének csöveiben az egyensúly: aki a végét keresi, azt már nem a csűrbe irányítják, a mezőgazdasági eszközökhöz.

Ha ebben az országban élsz, ezt a nyelvet beszéld elv az első generációban látványosan csődöt mondott. A kikényszerített nyelvhasználat nem nyelvváltást, de még csak nem is kétnyelvűséget, hanem gyakran mindenféle grammatikai szabályt felülíró kevert nyelvűséget eredményezett. Az első generációs kisszelmenci szovjet alattvaló, ha egy orosznak vagy ukránnak magyarázza el, hogy a városba indul bevásárolni, még az 1990-es években is „u varos, na piac balanszírozik el”, hogy „tengericut, babot, krumplit, kapusztut” vegyen. Nyelvi és társadalmi helyzetére adott legmegfelelőbb reakció az önirónia: „Ki nása Tyissza vizét issza, vágyik annak szerdce vissza.”

A szovjet birodalom részévé lett Ukrajnában azonban nemcsak a helység, az utca, de még a személynevek is változékonyak. Egy ember, ha úgy tartja a kedve, akár három néven is bemutatkozhat. A legkorábbi nevét az apjától örökölte, a másik kettőt az állam adta neki. Ez utóbbiak egyikét cirill betűkkel írták a személyi okmányaiba, a másikat pedig ebből magyarították vissza. Így lesz született Nagy Bélából Nod Belyo, Szöllősiből Sylisshi, Kőszeghyből pedig Keseghy, vagy éppenséggel Kőseggű. „Nekem olyan nevem van, ami lehet orosz, ukrán, szlovák, magyar, mégis szarul élek” – mondja a kisszelmenci Iván József.

A szláv hangzású név ugyan nem jelent előnyt, a származás azonban nemcsak a jelenben, hanem, mint azt a következő, vagyis a szovjet uralom alatt felnőtt első nemzedék példája mutatja, még a távoli múlt szempontjából is jelenthet hátrányt. Mivel a történelmi múlt bizonytalan, az egyéni történelem is az: folyton-folyvást kiigazításra szorul. Iván Béla gyermekének egyetlen jóakarója se tanácsolta volna, hogy az 1950-es, 60-as években munkahelyi, vagy éppen egyetemi jelentkezési lapján feltüntesse, hogy apja korábban a Magyar Királyság katonájaként harcolt, és esett fogságba a Szovjetunió területén. Azt még kevésbé, hogy a bevonuló szovjet csapatok hurcolták el, és valamelyik fogolytáborban halt meg. A valós és a kívánatos emlékezet közötti határvonal törekeny: akár egy egész életpálya is múlhat rajta. Így, ha valaki nem akar az apja csöppet sem önkéntes katonamúltja miatt a fasizmus gyanújába keveredni, jobb, ha csak a katonai szolgálat tényét és a halálozás dátumát tünteti fel, a körülményeket viszont homályban hagyja. Az árat így nem az egyén, hanem az előírt és a valós emlékezet feloldhatatlan ellentmondásának generációról generációra örökítésével a közösség egésze fizeti meg.

A múlt azonban nemcsak elvehető, de önként is odaadható, sőt a politikai rendszerenként újra meg újra áruba bocsátható. Az egykori magyar kántortanítóból így lesz szovjet kommunista. A félig megélt történelem világában nemzeti

hovatarozás nem értéksemleges adottság, hanem kényszer vagy politikai állásfoglalás. Az egyéni élettörténeteken át megírt szelmeneci történelem éppoly illúziótlan, mint az, aki az írónak elbeszéli. „Voltak árulók mindig” – mondja. Persze, és ezt mindketten tudják, nem csak azok voltak: A huszonöt évre lágerbe zárt ortodox pap, az ott is veszett református lelkész, vagy a magyar zászló birtoklásáért nyomorékká vert, elmeegógyintézetbe zárt falubíró sorsa a kisszelmeneci, tágabb látószögéből nézve pedig a kárpátaljai magyar életsorsok harmadik végletét is kijelöli.

Tény, ha történetesen nem a szovjet oldalra, hanem Nagyszelmencre, azaz akkor már: Vel'ké Slemencére érkezik haza, Iván Bélának is lett volna min elgondolkoznia. Ha elég fiatal volt, akkor még az Osztrák–Magyar Monarchiában látta meg a napvilágot, ha valamivel még fiatalabb, akkor a Csehszlovák Köztársaságban. Az egészen bizonyos, hogy a 2. világháborúban a Magyar Királyság egyenruhájában harcolt, és az is, hogy a hadba vonulásakor már/még nem létező Csehszlovákiába tért haza, ahol annak az országnak a határai, ami ellen harcolt, ha nagyon távol, akkor az utca házával átellenes oldalán húzódtak. Ha pedig még ma is élne, mint Csehszlovákia egyik utódállama, a Szlovák Köztársaság folyósítaná a nyugdíját. Nem biztos, hogy kalandvágó típus volt, de még így is öt állam polgára lehetett életében, ha nincs a háború, akkor történetesen anélkül, hogy a falujából kitette volna a lábát.

(2) Bárhogy is alakult volna, az bizonyos, hogy 1946 februárjában a dagesztáni táborban semmiképpen sem értesülhetett arról, hogy a történelmi események, így például a tér kisajátítása, a valóságban milyen közhelyes egyszerűséggel mennek végbe. Jött két szovjet katonatiszt, mondja az egyik kisszelmeneci szemtanú, velük a bíró. Bekötötték a lovakat a bíró udvarába, bementek a házba, és jól bepálinkáztak. Mert a Szovjetunióban – visszatérő toposz a könyvben – „életvitel volt az ivás”. Nagy pelyhekben hullott a hó, magyaráztak, gesztikuláltak a határban. Az egész határkijelölés nem tartott többet egy óránál. Ignác bíró, aki a csehszlovák időkben, jó szlovákként, c-vel írta a nevét, 1938-ban talpig nemzeti színben várta a díszkapunál a kapatosan bevonuló vitéz Horthy bakákat, később nyilas, majd a Vörös Hadsereg érkezése után íziben kommunista lett, az elbeszélő emlékezete szerint minden tragikus pátosz nélkül mutatott a földre –*Tu je gránic!* –, és valóban ott is lett a határ. Ott van ma is. Minden ésszerűséget nélkülöző vonalvezetésének magyarázata helyi okmagyarázó legenda is született. Eszerint a – tatár? üzbég? ki tudná már, hogy milyen nemzetiségű volt? – Kurbatov alezredes annyira részeg volt, hogy képtelen volt a lovát irányítani, így a magát önállósító állat haladási iránya jelölte ki, hogy hol húzódjon a határ. Egy másik helyi elbeszélés szerint, aminek forrását már elbeszélője se ismeri, a gránic eredetileg a temetőt is kettévágta: mivel átmenni nem lehetett, a kerítésen dobták át a szeretkeik sírjára szánt koszorút az egyik falurészből, azaz egyik országból a másikba. Ez a probléma azonban – így a történet – minden nemzetközi jogi bonyodalom nélkül, helyben megoldódott: a határ pár méterrel távolabbra, a temető egésze pedig Nagyszelmencre kerül. A több mint huszonkét milliós négyzetkilométernyi Szovjetunióknak mit számít az a néhány szelmeneci négyzetméter? – gondolhatták a határjelölők. Mivel azonban a szocializmusban – mondjanak bármit a szocia-

lista politikai gazdaságtan bölcsei – mindennek valóságos, bár nem feltétlenül értékarányos ára van, ez sem ment ingyen. Úgy hírlík, a határ áthelyezésének épp egy liter pálinka volt az ára.

(3) Az orosz előbb bejön, aztán kopog. Így épül a határ is. Másnapra már meg is érkeznek a határkarók. Feszítik rá a szögesdrótot, fonják a sövényt, hogy még átlátni se lehessen a túloldalra. Később határszántás, átjárhatatlan palánk, jelzőrakétákat indító botló drót is kerül majd, de 1946 februárjában még ennyi is elég. A határt jelölő cölöpöket gödrönként tizenöt kopekért bérmunkában ásatják a helyiekkel. A fogvatartottak – emlékezetük szerint: akkortájt tisztességes – nap-számban kerítik el önmagukat.

A határozás mindazonáltal még így sem megy teljesen zökkenőmentesen. A kommunista popkultúra kedvenc szimbóluma, a vörös csillag – vagy Lenin lámpájának fénye? – épp egy sugárnyalábnyit már a határozás pillanatában is megvilágít a kisszelmenci jövőből. Mint a szocializmusban később mindig és mindenhol, a rendszer végső céljának megvalósítását a két Szelmenc közti határon is rendre megakasztja az alrendszer ellentétes irányú működése. A faanyag egy részét a katonák ugyanis eladják, vagy, megkerülve a pénz- és valutaforgalommal járó bonyodalmakat, közvetlenül pálinkára cserélik.

Az épülő szelmenci szocializmus aligha egyetlen, de valószínűleg legjellemzőbb ellentmondása, hogy a félig kiépült határ bonyolítja a legnagyobb áruforgalmat. A határozás teljes kiépítése után nemhogy a másik országba, de a határban lévő földekről a saját falujába is csak nehezen juthat már el az ember. A szocialista árucseré sajátos formája a csempészet. A Szovjetunióból sót, cigarettát visznek, Csehszlovákiából ruhát, cipőt, cernát hoznak. Aki Kisszelmencből Nagyszelmencen át Csehszlovákia belsejéig eljut, ezer csempészett cigarettából egy egész cséplőgépet vehet, háromezer cigarettával pedig már vagyonos embernek érezheti magát. A határőrizeti szervekkel való elszámolásban is a cigaretta és a pálinka tölti be a fizetőeszköz szerepét.

A pálinka később is a kommunizmust építő szovjet társadalom általános egyenértékese marad: minden átváltható rá, és mindennek az értéke kifejezhető benne. Pálinkáért a határőr szándékos figyelmetlensége és a háború utáni internálásokat irányító szovjet tiszték hanyagsága éppúgy megvásárolható, mint a bontott pala vagy a fináncok jóindulata. De segíthet a pálinka a határon átbeszé-
lésért őrizetbe vett rokon kiszabadításában is, az álláshoz jutásban, az építőanyag beszerzésében, fél literért már jó minőségű szénához is hozzá lehet jutni a szovjet határőrizettől. Hatékonyabb eszköz, mint a pénz, amiért a szocialista hiánygazdaságban úgysem lehet szinte semmit se kapni. A pálinka nemcsak az egyéni túlélés, hanem a közösségépítés és kollektív önvédelem eszköze is. „Teljes szeszfőzde volt a házunkban, nagyon sok vörös szilva termett, a fél faluból összehordták a hordókat, a szilvát ingyen adta mindenki, két-háromszáz literes hordók álltak cefrével tele. (...) Folyt a csapon, elraktuk nagy korsókba, s jöttek az oroszok. (...) Félliteres csészékből itták a pálinkát, meg három és fél decis bádogból. Nem kellett pohár. Hol láttak ők poharat!”

A határ, mondja az egyik kisszelmenci emlékező, idejött hozzánk. A szó szoros értelmében: Nagyszelmencen rekedt a református és a görög templom, az iskola,

és – mint tudjuk – a temető. Kisszelmencen a nagyszelmenci földek – lehet, hogy Ignác(z) bíró részrehajló volt? – több száz hektárja, és a római katolikus templom. Jól járt, akinek csak a kertje alatt húzódott a határ, vagy a konyhájából látott rá a szögesdrótra. Rosszabbul az, akinek a portáját vágta ketté: a ház a Szovjetunió, a kút és a disznóól Csehszlovákia területére esett. És még rosszabbul az, akinél a csűr egyik ajtaja az egyik, a másik pedig a szomszédos országra nyílt: vele még az épületet is lebontatták. A nagyszelmenci Lizák Péter konyhájának ablaka közvetlenül a kisszelmenci Tóth Vincéék konyhájára szolgál; ez a szomszédság a következő évtizedekben majd falutörténelmet ír. A határ megközelítéséhez, legalábbis a botló drótos elektronikus védelmi rendszer felszereléséig, vagyis nagyjából húsz éven át, még a határzónában lakók számára is külön engedélyre volt szükség. És még így is gyakran megtörtént, hogy az igazgató határvédelmi katona géppisztollyal „megtérdepeltette” a hazafelé igyekvőt a határt jelző 342-es oszlop közelében. Mint az egyik szereplőtől megtudjuk, azért, mert a térdeplő ember sem elfutni, sem védekezni nem tud.

A szocializmusban a határnak nem szimbolikája, hanem államigazgatási és büntetőjogi valósága van, ezért határ mellett lakni állandó fenyegetettség. Már a puszta „átbeszéléseért” is büntetés jár. A sokszor egyenesen a túlélést szolgáló határ menti korrupció általában hatékonyan, de – mint a szocializmusban minden – soha nem teljesen kiszámíthatóan működik. Az embert akár falubeli is feljelentheti. És ha sikerül a szovjet határral megegyezni, a másik oldalon még mindig ott rejtőzhet egy csehszlovák katona, aki kötelességből, vagy az üzletből kihagyottak sértettségével jelenti majd a szovjetekkel kapcsolatban álló feletteseknek az esetet. Mindez természetesen törvényellenes: a vesztegetés kezdeményezője és elfogadója folyvást a kriminalitás billenékeny pallóján egyensúlyoz, alant pedig a szocialista igazságszolgáltatás mély tárnái sötétlenek. A kisszelmenci emlékezet megőrizte azoknak a frontot megjárt szovjet határőröknek az esetét, akik hét év börtönt kaptak azért, mert félrenéztek, mikor valaki cipősdoboz nagyságú csomagot adott át a határon. A diktatúra merev szigorát olykor-olykor emberi gesztusok enyhítik: a nagyszelmenci vő a szovjet kiskatona jóindulatából mondhatja el a határsorompónál a szovjet oldalon élő anyósának, hogy nemrég egészséges unokája született. Bár legbelső lényegét tekintve a szocializmus minden változata egyféle, mégis – összegzi valaki –: „Sokféle muszka volt.”

A határvédelem, hirdeti a faluban elhelyezett vastábla, minden szovjet állampolgár szent kötelessége. „Védelem és feljelentési kötelezettség, egyenlő kommunizmus” – interpretálja az 1990-es években az egyik riportalany. A határ, ahogyan a könyv egyetlen orosz riportalánya, a hajdani szovjet kárpátaljai határőr tiszt mondja: játszma. „Át akar menni? – ne tudjon. A határ nem kolhozudvar. A határ soha nem alszik. Nincs éjszaka, nincs nappal, nincs időjárás. Határ van. És a határ mellett mindenki határőr.”

És mindenkit őriznek. A maga építette szögesdrót mindkét oldalán, a saját költségére. Az éves határellenőrzéskor tizennyolc emberre terítenek Tóth Vincéék kisszelmenci házában. Nem vendégszeretetből. „Ki kellett tanulni az észjárásukat” – olvassuk. A Munkácsról ellenőrzésre jött főtisztek, a szovjet határőr őrs vezetője, politikai tisztje, előjárói, a helyi kolhozelnök és párttitkár mellett

Tóth Vincéékhez várják a csehszlovák őrsparancsnokot is néhány katonájával. Ünnepe az itt is, és ott is sovány kosztra fogott határőrizetnek, és ha nekik az, nem célszerű kihagyni belőle a helyi felsőbb vezető elvtársakat sem. Rotyog a leves, sül a rántott csirke, mert a szovjet határőrizet úgy jobban szereti, mint pörköltnek elkészítve. „Egy láda pálinka – mondja az egykori házigazda –, egy korty a muszkának.” Az éves határőrnapon a csehszlovák elvtársak révén rum is kerül a kisszelmenci közösből főzött pálinka mellé. Az évnek ez a napja fanyar módon idézi meg a szabadság lehetőségét: a szelmenci pálinka előtt kapitulált csehszlovák parancsnokot a szovjet oldalon élők támogatásával segítik át a határ túloldalán várakozó kocsiig. Ezen az egy napon ezért nem jár börtön. A törvény általános érvényét a szocializmusban bármikor felülírhatja a felsőbb utasításban testet öltő egyéni akarat. Ezért a szocializmusban élő ember mindig a normák és a valóság ellentmondásában, az anómia rendszerszintre emelt világában létezik. Mivel ebből adódóan meghatározó lételeme az állandó bizonytalanság, nem egyszerűen a politikai rendszerben él, hanem abban a reményben, hogy túléli azt.

(4) Túlélni pedig 1944 és 1991 között a két Szelmenc esetében is bőven volt mit. Quintus Curtius Rufus, az 1. században azt jegyezte fel Nagy Sándorról, hogy birodalmát a hódító makedónok és a meghódított perzsák közti tömeges házassággal próbálta megerősíteni. Azt gondolta, hogy a rokonai ellen mégiscsak nehezebb szívvel harcol az ember, mintha idegenekkel kellene ezt tennie. A közép-kelet-európai kommunista rendszerek ezzel ellentétes politikát folytattak: még a legszorosabb vérségi kötelékeket is igyekeztek szétszakítani. Mint a Szovjetunióban mindenütt, valószínűleg Kisszelmencen is kötelező olvasmány volt a tizenhárom éves pionír, Pavel Morozov története, aki azzal vált kommunista példaképpé, hogy szovjetellenesség címén a politikai rendőrség kezére adta a saját apját.

A két Szelmenc hétközi és jeles napjai a kommunista rendszer jelképeinek is felfoghatók. Üzenetük, hogy még a legszigorúbb állami őrizet is kijátszható. Ha Lizák Péterék Nagyszelmencen kicsit hangosabban beszéltek meg a saját portájukon egymás közt, hogy mi történt a falujukban, a hat méter magas határpalánk túlsó oldalán fülelő Tóth Vincéék is hallhatták. Másnap pedig ők beszéltek meg ugyanígy a náluk történeteket. Aki így tudta meg, hogy valakije odaát meghalt, még nem biztos, hogy a temetésére is eljutott. Olykor a kommunista bürokrácia, olykor a személyes rosszindulat, néha a kettő hatékony együttműködése akadályozta meg ebben. Megtörtént, hogy két falut elválasztó kapu kisszelmenci oldalon, érvényes átlépési engedéllyel várakozók számára is csak akkor nyílt meg a határ, mikor a nagyszelmenci temetőben már elhantolták a halottat.

A rítus – mondják a kulturális antropológusok – a közösség megmaradásának egyik biztosítója. Ezért a majd fél évszázadnyi kommunista uralom a szétválasztottság ellenére is kitermelte a határon inneni és túli szelmenciek közös rítusait. Azt, hogy a szocializmusban is van élet, a két Szelmencen legszembetűnőbben a halál rítusa bizonyítja. Az ikerfalu egyesítésének lehetőségeit vizsgáló 2004-es washingtoni kongresszusi meghallgatáson Kisszelmenc polgármestere komor népszokásról számolt be: szokás náluk, hogy a koporsót a temetés előtt kiviszik a két falurészt elválasztó átjáróhoz, hogy jelképesen a határ túloldalán élő roko-

nai is búcsút vehessenek a halottól. De nemcsak a halálnak, a vágyakozásnak is megvannak a maga rítusai. Ebből születnek a „határdalok”: „Egy Szelmencből lett a kettő, egyesítse a Teremtő.” És az élet továbbadásának is kialakul a – talán még a halálrítusnál is szomorúbb – szertartása. Ezt mutatja annak az asszonynak az esete, akit nagyszüleinél vakációzó kislánként, egyik napról a másikra zárt Nagyszelmenbe a határ. A tőle légvonalban ötszáz méterre lakó szülei legközelebb tíz év múlva, menyasszonyként látták viszont. Úgy, hogy menyasszonyi ruhában odaállt az átjáró innenső oldalához, hogy ők is láthassák a határ túloldaláról. „Néztek át” – mondja, ötven év után, majd hozzáteszi, hogy a családban még ennyi idő múltán sem igen beszélnek erről.

Számára mikor ért véget a háború?

4

(1) A szocializmus utolsó történelmi meglepetése alighanem a gyengesége volt. A Szovjetunióban a peresztrojka csődje után alig két év, Lengyelországban az első független szakszervezet legalizálása után egy év telt el a teljes összeomlásig. A Német Demokratikus Köztársaságban három hónap, Csehszlovákiában mindössze három hét kellett hozzá. A posztszovjet korszak még udvariattalabbul köszöntött Közép-Kelet-Európára, mint az első szovjet katona az ikerfalura: nemcsak kopogás nélkül jött, de még csak nem is köszönt.

Míg a posztszovjet demokrácia gőzmozdonya szuszogva araszol keletről nyugatra, Francis Fukuyama pedig a messzi Amerikában azon borong, hogy a liberális demokrácia világméretű győzelmével ellenség híján megszűnik a történelem, Kisszelmenec Veres Péternek egészen más gondja akad. Éppen azt bánja, hogy tíz évvel ezelőtt, a határsávon belüli építkezésekre éberem figyelő szovjet bürokrácián átverekedve magát felépítette a házát. Most, hogy termelőszövetkezetet az új idők tulajdonosi szemléletének megfelelően privatizálják, kiderült, hogy a ház a telekkönyv tanúsága szerint a kolhoz udvarán áll. Hiába van pecsétes papírja a régi világból arról, hogy az ingatlan az övé, most újra meg kellene vennie, hogy az újban is az övé legyen. „Ezt!” – mondja az írónak, és bizonyára meg is mutatja, hogy mire gondol. Őt aztán igazán nem kell kioktatni a közép-európai politikai térfogalom és a geopolitika kapcsolatáról. Apjától a földjét, faluját és a hazáját és a nyelvét vették el. Tőle meg most épp azt akarják, ami még valahogy megmaradt: a házát. Második generációs szovjet alattvalóként és emberemlékezet óta közép-európaiként végre meg kellene már tanulnia azt a leckét, amibe az apja már rég belehalt: A magántulajdona csak addig az övé, amíg az épp uralgó ideológia is egyetért a tulajdoni igényével. Veres Péter példájával Kisszelmenecre bemosolyog a posztszovjet kapitalizmus. A szabadságjogok nem sietnek ennyire; épp a kétszázadik születésnapjukat ünneplik Európa nyugati felén.

(2) Államjogi és politikai értelemben Ukrajna 1991-ben, Szlovákia pedig 1993-ban nyerte el a függetlenségét. A két Szelmenec sorsát jó ideig egyik tény sem befolyásolta. 1989-ben, vagyis a Szovjetunió és Csehszlovákia végnapjaiban a falu lakói két alkalommal hivatalosan is átlátogathattak egymáshoz. Akár jelkép-

nek is tekinthetjük, hogy nem a keresztbevágott utcán átsétálva, hanem a falutól távolabb, a sáros szántóföldeken átbotorkálva. Az önértelmezésük és politikai retorikájuk szerint demokratikus utódállamok kormányai az ikerfalú kérdésében a bomló diktatúránál sokkal merevebbnek bizonyultak. 2001 augusztusában a két falú vezetése közös petícióban kérte a pozsonyi és a kijevei kormánytól egy gyalogos határátkelő megnyitását. A kérvényt a pozsonyi kormány arra hivatkozva utasította el, hogy nem felel meg a szlovák petíciós törvény formai követelményeinek. Kijevből Kisszelmencre válasz sem érkezett. Nem egészen egy évvel korábban, *A kettézárt falú* első kiadásának könyvbemutatóját a két falurészt elválasztó határkőnél tartották. A rendezvény szervezői az előbbinél szerényebb kérést fogalmaztak meg: mindössze a határ egynapos megnyitását kérték, de a két ország hatóságai még ezt sem engedélyezték. Közép-Európának nemcsak a történelmében, hanem ebből következően műemlékeiben is van valami nyugatról nehezen megérthető, az itt élők számára pedig nyugtalanító ellentmondás. A két Szelmencen az összetartozás egyetlen posztkommunista emlékműve éppenséggel a szétválasztottságot kifejező szimbólum lett: a Kis- és Nagyszelmenc határán 2003-ban felállított, kettévágott székely kapu, aminek két fele bizonyos távolságból és szögből nézve egészen látszik.

A kapuállítás idején az eseményt biztosító szlovák rendőröket utólag felelőségre vonták, mert nem akadályozták meg, hogy az ünneplők oda-vissza dobálják a két országot elválasztó szögesdrót fölött a hangosítás egyetlen eszközt, a mobil mikrofont. Emlékszünk: „A határ, az határ. Nem kolhozudvar.”

(3) Tocqueville óta ismert, hogy a demokrácia erőssége a civil társadalom kiépültségével mérhető. Közép-Kelet-Európa posztkommunista demokráciáira nézve ez leverő felismerés. Nem kevesebbet üzen, mint azt, hogy ha a civil társadalom gyenge, a társadalmi kezdeményezések akkor és annyiban számíthatnak sikerre, ha és amilyen mértékben politikai ügyé fogalmazhatók át. A térképen észrevehetetlen közép-európai ikerfalú azáltal lesz a világpolitika részévé, hogy Európa korábbi megosztottságának szimbólumává válik. Az hagyján, hogy „a vasfüggöny utolsó darabjának lebontása” történelmi feladat, de politikai tőkéként is jól forgatható.

2004 márciusában, *A kettézárt falú* első kiadásának megjelenése után és sikerével új muníciót nyerő civil kezdeményezés sorsfordító eredményeként a Magyar Amerikai Kongresszusi Kapcsolatok Központjának elnöke mindkét falurészbe ellátogat. Néhány nap múlva Budapesten bejelenteti, hogy kezdeményezni fogja, hogy az Amerikai Egyesült Államok Kongresszusának Emberi Jogi Frakciója kérje mindkét érintett ország elnökétől a szelmenci határátkelő megnyitását. Áprilisban az Emberi Jogi Bizottság már meghallgatást is tart az ügyben. A két ország diplomáciai képviselőin túl az ikerfalú polgármestereit, sőt még a könyv íróját is meghívják. A jegyzőkönyv tanúsága szerint a szlovák nagykövet higgadt, jól fészült mondatokban beszél. Mikor éppen arról, hogy a vasfüggöny mennyire ellentétes az európai integráció gondolatával, olykor ismétli magát. Ez természetes, hiszen számára valóban fontos az integráció: olyan országot képvisel, ami épp tíz nap múlva csatlakozik az Európai Unióhoz. Felszólalásának azzal a részével, hogy a kisemberek rendre megszenvedik a nagypolitikai döntéseket,

alighanem Iván Béla és Veres Péter is egyetértene. A határnyitást Szlovákia természetesen támogatja. Persze... a Nagy- és Kísszelmenc közötti határ, Szlovákia uniós csatlakozása esetén az Európai Unió külső határa lesz, ami Szlovákia számára a vízumkötelezettség bevezetésével jár. A két Szelmencen lakók számára meg azzal, hogy az ukrainai oldalról vízummal kelhetnek át a falu főutcájának az egyik végéből a másikba.

Az ukrán követségi tanácsos hozzászólásában az ikerfalú kettéosztottsága a posztkommunista korban is megosztott Európa tragikus szimbólumává stilizálódik. Országá megingathatatlan elkötelezettje az európai integrációnak, aminek az Unió napokon belül megvalósuló bővítése csak közbülső állomása lehet; előbb-utóbb nyilvánvalóan Ukrajnára is sort kell majd keríteni. Addig is elkötelezetten képviseli azoknak az ukrán állampolgároknak a jogait, akik számára a szlovák vízumkényszer megnehezíti, hogy az utazással kapcsolatos jogait gyakorolják. Köztük természetesen a kísszelmenciekét is. Az ő problémájukat egyébként az ukrán diplomata szerint nem a drága vízum és az annak megszerzésével járó körülményes ügyintézés oldaná meg. Egy vízummentes kishatárforgalmat biztosító kétoldalú egyezmény már annál inkább. Akár hozzá is tehetné: Ezt az Unióból akadálytalanul ki-be irányuló áru- és személyforgalmat ugyan vélhetően nem elsősorban a kísszelmenciek bonyolítanák, de kétségtelen, hogy e megoldásnak ők is a nyertesei lehetnének, hiszen így bármikor meglátogathatnák Nagyszelmencen még élő rokonaikat.

A meghallgatást vezető demokrata párti kongresszusi képviselő célratoró racionalitással kezeli a problémát, mert ma még másutt is dolga van. Először tájékozik: – Ez tényleg egy olyan falú, amit kettévág az országhatár? – Igen. Majd javaslatot tesz: Nem lehetne *egy* szuverén ország Kis- és Nagyszelmenc? Akkor ugyanis magától megoldódik a vízumkérdés. A történelemformáló lehetőségről a tárgyaló felek mindegyike lemond, a képviselő meg valószínűleg értetlenkedik magában, hogy vajon miért nem jó ezeknek a közép-európaiaknak a legkézenfekvőbb megoldás. A 2004-ben mindösszesen 800 lelket számláló ikerfalú népességét tekintve nem is lenne a legkisebb állam Európában. Lélekszáma ugyan a Máltai Lovagrendének még az egy tizedét sem érné el, ám az egyesített ikerfalúnak épp annyi lakosa lenne, mint a Vatikánnak. Igaz, geopolitikai helyzete és nemzetközi jogi státusa alighanem lényegesen különbözne azétól. Körvonalazódik a kompromisszum: Kishatárforgalom nem lesz ugyan, de abban teljes az egyetértés: a határt meg kell nyitni. Jó fél évszázad után ez sem kevés. Főként ahhoz képest, hogy jó három éve még az egynapos nyitás lehetőségét is elutasította mindkét kormány. Lehet, hogy a civil társadalom torkából érkező, olykor izgága közép-európai értelmiségiek által dokumentumregényekbe fogalmazott kutyaugatás mégis felhallatszik a politikai Olümposz felhőgéig?

(3) A washingtoni siker mindössze néhány hónap alatt több politikai barátot szerez a szelmenci ügynek, mint az ott élő emberek sorsa az elmúlt majd hatvan évben. 2004 decemberében a Magyar Országgyűlés Külügyi Bizottsága meghallgatja az író összefoglalóját a szelmenci ügyről, majd felkéri a szocialista párt egyik képviselőjét, hogy legyen a hányatott sorsú ikerfalú ügyének „nagy-követe.” A képviselőnek ez a formája felemásra sikerül: a képviselő ezután még

a telefont sem veszi majd fel, ha látja, hogy az író keresi. Az anyaországi liberálisok azonban sokkal hatékonyabbak. Egyik európai képviselőjük 2005 júniusának elején azzal a javaslattal fordul a szlovák külügyminiszterhez, hogy nyissanak határátkelőt a két faluresz között. A nagy lendülettel elhajított buzogány, ahelyett, hogy ripityára törné, erőtlenül kacsázik át a nyitott kapun: Pozsonyban, a washingtoni meghallgatás eredményeként már fél évvel korábban megszületett a politikai döntés arról, hogy Szlovákia hivatalosan felveszi a kapcsolatot Ukrajnával a Kis- és Nagyszelmenc közötti határátkelő megnyitásának ügyében. Ez azonban nem szegi a kedvét a két Szelmenc ügyét felkaroló liberális politikusnak. Hivatása a szabadság világméretű exportja, és ha a jogvédelem beindul, a jogok meg is lesznek védve. Különösen, ha már a hiteles mércéül szolgáló washingtoni demokraták is elkötelezték magukat az ügy mellett. A liberális képviselő így az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése számára készült jelentésében az emberi jogok egyetemes nyelvére is lefordítja a szelmenci ügyet.

Ebből a perspektívából persze nem látszik, hogy nem egy, hanem két fél faluról van szó, és annak sincs jelentősége, hogy többségében mindkettőt magyarok lakják. A jelentés valószínűleg ezért beszél Kis- és Nagyszelmenc helyett a sosemvolt „Szelmencről”, és mikor a falurészekről szól, ezért használja kizárólag azok ukrán, illetve szlovák nevét, a magyart még alternatívaként, zárójelben sem. 2005 júliusában a képviselő egy európai parlamenti küldöttség tagjaként az ukrán elnökkel is találkozik. Kevéssel ezután egy tévéinterjúban elmondja, milyen mély benyomást tett rá, hogy az elnök – aki történetesen éppen tőle értesült először az ikerfalú kettéosztottságáról – még az ő jelenlétében utasítást adott a határ megnyitására. Pártja nyilatkozatban ünnepli a határnyitó politikust. Íme, itt a példa, hogy a magyar érdekek érvényesítésére „nem a hangos fenyegetőzés, nem a nyomásgyakorlás, hanem a tárgyalás, és a kölcsönös érdekekre és értékekre való meggyőzés” a legjobb eszköz. De azért – mivel mégiscsak Közép-Európában vagyunk – az is imponáló, ha a szétkujtorgó civil vágyakat felülről érkező politikai akarat, és a legvégén a határozott utasítás kanalizálja. Ez utóbbi felől nézve a civil akarat legfeljebb valamiféle politikai apropója a folyamatnak, ámde semmiképpen sem a siker forrása. Talán ezért történik, hogy sem az interjúban, sem a közleményben nem esik szó azokról a civilekről, akik szívós, olykor valószínűleg elkeseredett és reménytelennek ítélt munkával tíz év alatt Washingtonig vitték a két Szelmenc ügyét.

A gazdasági eliten és politikai osztályon kívül rekedt posztszovjet rendszerlako ha nem lehet citoyen – bárhogyan is nevezzék hivatalosan –: alattvaló. A polgár független, az alattvaló *per definitionem* alávetett. Az első önállóan cselekszik, a másikat pedig vagy kényszerítik, vagy – legjobb esetben is – többnyire saját, ámde általa fel nem ismertnek nyilvánított érdekeire hivatkozva, tanácsolják a cselekvésre. A polgár: önmagáért felelős, az alattvaló viszont azon túl, hogy helyzetéből adódóan bármikor számonkérhető – a helyette és a nevében cselekvők áthárított felelősségét is hordozza. A polgár számára kultúrája, az alattvaló számára a társadalmi hierarchiában fölötte állók, vagy a magukat fölötte állóként meghatározók kultúrfölényének elismerése a kulturális önmeghatározás döntő eleme. Ezért aztán az alattvaló mindig eszményi nebuló: bármikor fegyelmehető, és mindig oktatható.

2007 novemberében, a háború kárpátaljai áldozatainak emlékére, az egyik internálótábor helyén felállított emlékmű avatásán a Miniszterelnöki Hivatal nemzetpolitikai ügyek főosztályának főigazgatója – a határnyitó liberális párt kisebbségpolitikai szakértője – beszédében egy „1993-as francia filozófust” idézve, arra intette az egybegyűlteket, hogy a „nemzet mindennapos elhatározás a közösséghez való tartozásra.”

Ha történetesen hallaná, Ernst Renan alighanem kényszeredetten fészkelődne a montmartre-i temetőben. Nem azért, mert név nélkül, amúgy csak átabotában idézik. Nem is azért, mert idézett előadásának alap gondolata a politikai féltudalas megfogalmazásában teljesen elveszíti az értelmét. Mindez feltehetően nem érdekelné; történt már vele ennél sokkal rosszabb is halálában. Azon viszont elegáns stilsztaként biztosan elgondolkodna, hogyan hangzik – tudatlannak? kioktatónak? ízléstelennek? – ez a kijelentés a világnak abban a Párizstól messze eső szegletében, ahol a nemzeti hovatartozás megvallása még a 21. század elején is közvetlen egzisztenciális fenyegetettséget jelent. Később aztán, mivel nemcsak jó stilszta, hanem lenyűgözően művelt ember is volt, valószínűleg azon is elmorfondírozna, hogy miképpen lett ő az európai értékek képviselőjét minden nyilvános gesztusában kinyilvánító párt kormánytisztviselőjének értelmezésében „1993-as francia filozófus”, mikor már épp eggyel több, mint száz évvel korábban meghalt? Tiltakozni persze nemigen tudna, legfeljebb – *Veritatem delixi* – mutogathatna a sírján lévő feliratra. És reménykedhetne, hogy a közép-európai demokráta is tudja azt, amit ő – merthogy *valóban* művelt európai volt – annak idején még Quintilianustól tanult: ahol kérkednek, ott az igazság mindig visszavonul.

2005-ben a határnyitó politikusra, mint a tévéinterjúban elmondja, siker ide vagy oda, még sok-sok megvédendő ügy vár, úgyhogy robog is politikai pályáján tovább, és két év múlva valószínűleg az emlékműavató nemzetpolitikus is ugyanazt teszi: akadnak még átadandó emlékművek bőven szerte Közép-Európában.

Lehet, hogy csak a helyzetet régóta és közelről ismerő írónak jut eszébe, hogy errefelé még a megnyitott határ sincs szükségképpen nyitva. Őt azonban nem kérdezi meg senki. A szelmecieknek, kongresszusi meghallgatáson, meg a magyar országgyűlési bizottságban már elmondhatta a magáét. Most a profikon a sor.

5

(1) Európa tagadhatatlanul ott toporog már a kisszelmenci határban, ahol annak idején Ignác(z) Jani a szovjet katonákkal a gránicot kijelölte. A bíró azonban most nem gondol az újabb identitásváltással. Majd harminc éve fekszik már a falurésze szovjet kori történelmének egyetlen helyi beruházásaként, 1959-ben megnyitott kisszelmenci temetőben. Ha véletlenül a mennyországba került – mondják a falubeliek –, az csak azért történhetett, mert még az ördögnek sem kellett a lelke.

2005. augusztus 2-án két ukrán katona és egy altiszt két óra alatt elbontja a határzárát. Még néhány hónap, és 2005 decemberében hivatalosan is megnyílik a két falu között a határátkelő. Ignác(z) bíró életművének romjait, a határkarókat

ekkorra már, ha korhadtak, eltüzelik, ha pedig még használhatók – így aztán körbe is ér hatvan év kétszelmenci történelme – ellopják. Errefelé minden jó lehet még egyszer valamire, főképpen akkor, ha eredeti funkciójában már fölöslegessé vált. Mint ahogy a fél székely kapu is, amit az építkezés első lépéseként gyorsan le is döntenek az ukrán oldalon. Szélesítik a majdani ukrán határátkelőhöz vezető utat, és a közeli múlt útjában áll az elképzelt jövőnek. Onnan nézve ugyanis jelentésnélkülivé, ezért eltörölhetővé válik: Ha nincs megosztottság, mi végre is kellene neki emlékművet állítani? A ledöntött székely kapu Kísszelmencen jelképesen megnyitja a félig megélt történelem posztkommunista korszakát.

(2) Másfél év persze még a Kárpát-medencében is rövid szavatossági idő egy emlékműnek. Akkor is, ha a történelem errefelé megszokott ritmusa szerint, később és valamivel távolabb majd újra felállítják. Az újraállítás során, mint már annyiszor, kizárólag az üzenet vész majd el: az a látószög, melyből a két fél kapu egységesnek tűnik. Markológépek harapják a földet, szuszognak a földgyaluk. Az ukrán tervek szerint személy- és teherautókon, kamionokon dübörög majd a kapitalizmus a két falurész, ezáltal az Európai Unió és Ukrajna között oda-vissza. A határátkelő a diktatúrából a demokráciába, a szocializmusból a kapitalizmusba, a szegénységből a jólétbe zökkenti majd át az ikerfalu hatvan év szovjet uralmával kifecamított történelmi idejét.

És a határ – hiszen kapitalizmus van – jó üzlet is. Ha működik azért, ha meg nem, akkor azért. Ez idő tájt a Záhony és Csap között húzódó magyar–ukrán határon egy személygépkocsi egy nap alatt kel át, egy kamion várakozási ideje átlagosan 350 óra. Ennek a forgalomnak legalább egy része, megfelelő infrastruktúra mellett áterelhető a két Szelmenc közt épülő határátkelőre. Nem feltétlenül azért, hogy gyorsabb legyen az átjutás. Sokkal inkább azért, hogy szándékos lassításával a határra települt szolgáltatóipar tulajdonosai itt is busás, saját maguk által folyamatosan ellenőrizhető és szabályozható bevételhez jussanak majd. A mindezzel együtt járó szemetet, a kocsisor mellett lehangolt kötelességtudattal sétáló prostituáltakat látva Borisz Szolovjov határőrparancsnok – lehet, hogy a határ még rosszabb is lehet, mint a kolhozudvar? – már legfeljebb Tápióbecskén csóválhatja majd a fejét. Egy szovjet–magyar államközi szerződés alapján ugyanis már az 1970-es években Magyarországra települt át; ott kapja a nyugdíját. 1943-tól 1957-ig huszonkilenc szolgálati évet számoltak el neki a szovjet hatóságok, bizonyos éveket hármassal szorozva. A magyarországi folyósításban volt egy kis fennakadás, de egy Kádár elvtárshoz írott levél ezt is megoldotta. Jogosult a Honvédkórház használatára, és minden évben három hetet tölt a balatonfüredi szanatóriumban. Egy ideig még nyugdíjasként is felriadt az éjszakai őrsváltás idején, de jó szívvel emlékszik a Kárpátalján és a Kaukázusban eltöltött szolgálati évekre; elégedett a sorsával.

A kísszelmenci kapitalizmus éppoly hatékonyan épül nélküle, mint egykor, közreműködésével a szovjet szocializmus. A sok rossz napot látott településen már a határnyitás hírére is szépen emelkednek az ingatlanárak, azután pedig két éven belül eléri az eredeti ár nyolc-tízszeresét is. Ahol korábban építkezni sem akart senki, az önkormányzat most nyolcvanöt telek kiosztására készül. Ekkor már óránként jár busz a településre, sőt néhány taxi is van. Mikor egy fiatal

magyar antropológus terepmunkára érkeznek a helyszínre, már hatvan, többségében ukrán és orosz tulajdonban lévő kisboltot talál. A templomtól a határig terjed – ahogy az itteniek mondják –: a „sziti”; idáig, azaz a határtól nagyjából ötszáz méterre jönnek el a Szlovákiából érkezők. Ez a falu üzleti és kulturális központja. Távolabb már az üzletek sem élnek meg, itt azonban még pizzeria is van. Naponta többen érkeznek ide, mint amennyi Nagyszelmenc lakossága. Mivel a határátkelőhelyen az ukrán elképzelések ellenére is csak gyalogos és kerékpáros forgalom zajlik, az autót a határnyitásra épült nagyszelmenci parkolóban hagyják, ahol egy euróért egész nap vigyáznak rá. Az ikerfalura, bár lakói ezt aligha tudják, a jólét leselkedik: Egy francia–spanyol határon lévő hatszáz fős francia falu önkormányzata még a helyi adót is eltörölte. Az olcsóbb spanyol üzletekbe vásárolni járó franciák autójának őrzéséből származó közbevétel ugyanis anélkül is kiemelkedő jólétet biztosít a településnek.

A szlovák–ukrán határon nem ebben gondolkodnak; épp most szökken szárba a sajátosan közép-európai szabad verseny. A Kisszelmencen befektetők gazdagodásának csak a Nagyszelmencen befektetők gazdagodása szab határt. 2009 novemberében egy hónapra váratlanul lezárják a határátkelőt. A hivatalos álláspont szerint az influenzavírus terjedése miatt. Mások szerint a kelet-szlovákiai csokoládélobbi intézte így, mert az olcsó ukrán csokoládé az ünnepek előtt komoly konkurenciát jelentett volna saját termékeiknek.

A posztszovjet kapitalizmusban a társadalom szabadságának fokmérője nem az autonóm érdekérvényesítés, hanem a fogyasztás. A határ kisszelmenci oldalon álló óriásplakáton félmeztelen nő igazítja útba a járatlanokat. Egyik mellét *Akcia* felirat takarja, a kezében lévő tábla pedig a közeli Mix Marketra hívja fel a figyelmet, amiben a szlovák nyelvű felirat Európa legjobb árait ígéri. Az elnevezés helytálló. „A határ közelében – írja a fiatal antropológus – úgy bukkan rá az ember egyik bolton belül a másikra, mint Eötvös Gábor zenebohóc a hangszereire a ballonkabátjában. Az italüzletben a ruhabolt, azon belül a játékbolt és így tovább.” A „szitiben” az áru, ahogy a félmeztelen nő által reklámozott üzlet neve is ígéri, valóban sokféle, csak a kínai eredet és minőség nivellál. Az €-Shop, Kisszelmenc legjobban menő üzlete, legalább háromszázféle szeszes italt kínál, a zöme a túloldalon lévő Szlovákiában be lenne tiltva. „Ott az Unióban, nem lehet árulni hamisított márkajelű italokat” – mondja az egyik helybéli. És Ukrajnában? Tulajdonképpen ott sem, „de ez nálunk úgy működik, hogy leadod minden hónapban a bizonyos embereknek, amit kell, és akkor békén hagynak. Ez egy állami maffia.”

Így elkerülhető az ellenőrzés is, noha a kisszelmenci „sziti” a rendőrségtől, a vámhatóságon át a tűzoltóságig számos hatóság hatáskörének metszéspontjában éli hétköznapiját. Nemcsak az áru minősége kétes, de gyakran a munkaerő is illegális: az eladók többsége még minimálbérre sincs bejelentve. „Ez a vállalkozóknak nemigen éri meg” – mondja realistán a helység polgármestere, és a fiatalemberrel beszélgetve nemigen tudja még, hogy mi lesz a legalitást és a haszonszerzést összeegyeztető kapitalista megoldás faluja számára. „Bejelentett munkaviszonnyal vagy anélkül, tudod, nem sokat számít” – árnyalja a helyzetet egy cipőboltban eladóként dolgozó tanárnő. Ő így is, úgy is „százalékra” dolgo-

zik: az olcsóbb nyári szandálból ugyanannyi fizetésért többet kell eladnia, mint a valamivel drágább téli lábbeliből. Télen fűtetlen, nyáron elviselhetetlenül meleg helyiségben. „Nekem a jogom annyi, hogy felmondok, de más munkalehetőség itt nincs.”

Ez azonban nem egészen igaz. Van, még hozzá egészen a szovjet idők pirkadáiáig visszavezethető, patinás, és az új világban aztán igazán jól jövedelmező foglalkozás. 2012 augusztusában az ukrán biztonsági szolgálat kisszelmenci „sziti” egyik divatáruüzletének irodájától, négy méterrel a felszín alatt Szlovákiába nyíló alagutat fedez fel. A határ menti áruforgalom e formája nem kisszelmenci sajátosság. Néhány kilométerrel távolabb, Ungvár jellemzően a biztonsági szolgálat tagjai által lakott negyedéből szabályos sínpályán, elektromos meghajtású csillesorban zajlik a határ alatti kereskedelem. Az alagútban akár egy ember is elfér. A házkutatásnál lefoglalt útlevelek arra utalnak, hogy ezt az alagút működtetői is tudják. Az áru többnyire: alkohol, cigaretta, cukor, textiláru; a közvetlen célállomás: Szlovákia, Magyarország, Románia.

Cigaretta csempészni minden helyváltoztatásra képes eszközzel lehet: kis tételben duplafalú benzintartályba vagy gázpalackba rejtve, kenyérbe, tortába sütvé, preparált üdítő üvegben. Nagyobb tételben vonaton; egy kisteherautóban már akár ötvenkétezer doboz is elfér. A legkényelmetlenebb bozótörős terepjáróval a zöld határon át, a legelegánsabb drónokkal, a leghatékonyabb katapulttal. Úgy egyetlen éjszaka akár huszonötezer, egy évben akár több mint kilencmillió, de szerényebben, heti három napot alapul véve is, jó hárommillió doboz átlóható az Európai Unióba. A cigarettából szerzett tőke már nem cséplőgéppé változik, hanem széteszik a társadalom magasabb rétegeiben, magáncégekbe, befektetésekbe, aranyvécés hazai és külföldi luxusingatlanokba vándorol. A poszt-kommunista kapitalizmus, mint maga a félig megélt történelem, kétarcú: ami a befektetőnek gazdagodás, az az illegális munkát elvégzőnek kockázatos megélhetés. Az eszközök ugyan újak, de a társadalmat a megvesztegethető vámtisztító diplomáciai csomagban cigarettát csempésző diplomatáig átható korrupción a szovjet rendszer időtálló penésze tenyészik.

Ami mégis változott: a nyilvánosság. 2009-ben Jaroslav Vojtek *Határ (Hranica)* című, a két Szelmenc történetét feldolgozó dokumentum-játékfilmje egy neves csehországi fesztiválon Közép-Kelet-Európa legjobb dokumentumfilmjének díját nyerte el, egy év múlva Szlovákia a legjobb idegen nyelvű film kategóriájában Oscar-díjra jelölte. A poszt-kommunista kapitalizmusban azonban nemcsak a korábban tiltott történet beszélhető el, de még a kis közép-európai borúval fűszerezett, amerikanizált dramaturgiával filmre fogalmazott jelenbeli nyomor is eladó. Így válik a cigarettacsempészet keresett kulturális exportcikké: Peter Bebjak szlovák rendező szlovák–ukrán együttműködésben készült *Határ (Čiara/Межа)* című, 2017-ben bemutatott filmje Karlovy Vary után a Chicagói Nemzetközi Filmfesztiválon is figyelemre méltó sikert aratott. Nagy- és Kisszelmencen nyilvános vetítésen egyik filmet sem mutatták be.

(3) A határ persze nemcsak illegálisan, hanem törvényesen is működik. Igaz, attól, hogy megnyitották, bizony még tényleg nem átjárható. Ezért a határnyitás után egy darabig a legrövidebb út a schengeni határ túlsó oldalára eső

Kisszelmencről az innenső oldalon lévő Nagyszelmencre Sátoraljaújhelyen át vezet. Hiába a magyar schengeni vízum, a Nagyszelmencről hazafelé igyekvő kisszelmenciek a magyarországi be- és kiléptető pecsétet kéri számon a szlovák határőr. Magyar vízummal ugyanis Magyarországra kell utazni. Ennek elmulasztása szabálysértés, a szabálysértés pedig minden jogállamban büntetendő. *Nullum crimen sine lege*: büntettet minden jogszerűen működő államban csak törvény állapíthat meg. Azt nem tudni, hogy erre éppen van-e törvény, de ez nem is lényeges. A tapasztalatok szerint errefelé a határon ennek eldöntésére a kizárólag szolgálatban lévő határőr jogosult. Így aztán Nagyszelmencről egyenesen a hatvan kilométerre eső sátoraljaújhelyi Tescóba visz az út, onnan, a fejüket csóváló – „nem azért adják maguknak a magyar vízumot, hogy Szlovákiába járkáljanak vele” – magyar határőrök pecsétjének birtokában, vissza Nagyszelmencre, majd onnan haza. Persze, ha már Unió van, a schengeni szlovák vízummal sokkal egyszerűbb lenne a falu egyik végéből a másikba elmenni, ám annak ára ez idő tájt, az útlevel költsége nélkül is ötven dollár, vagyis több, mint egy átlagos ukrán nyugdíj fele. „Nekünk mindig, mindenhol bélyegeznek” – mondja egy asszony a Nagyszelmenc–Sátoraljaújhely–Nagyszelmenc körjáraton, pedig valószínűleg nem is szimbólumnak szánja a megjegyzést.

Mint már hetven éve mindig, most is csak valahonnan felülről érkezhetsz segítség. És ha olykor érkezik is, gyakran felemás. 2017 nyarán aztán Ukrajna számára is megnyílik a schengeni övezet. Ezzel a Kis- és Nagyszelmenc határán álló szlovák határőr puszta határőrizeti szervből egyszerre az országa törvényes rendjéért fáradozó *immigration officerré* változik. Elfogulatlanságát – legalábbis elvben – a rendszer szavatolja: a határátkelőn nem dolgoznak helyiek. Az egyetlen munkahely, amit a határnyitás Nagyszelmencen teremtett, azé a karbantartóé, aki a vámhivatal műszaki állapotáért felel. Az új határőrizet már nem a vízumot keresi, hanem azt firtatja, hogy a Kisszelmencből országába lépőnek van-e elegendő pénze ahhoz, hogy megélhetését biztosítsa. Az ellenőrzés esetleges, az eredménye, mint a kétszelmenciek számára a 20. századi történelemben nagyjából minden: kiszámíthatatlan. Sok múlik azon, hogy ismerős határőr teljesít-e szolgálatot. Vagy azon, hogy a nagyszelmenci rokon időben érkezik-e a határra ahhoz, hogy az utca túloldaláról érkező kisszelmenciért felelősséget vállaljon. Esetleg azon, hogy a szlovák határőr kedveli-e az ukrán vodkát vagy a cigarettát. Schengen az Schengen; az egyik térfelügyelő kamera épp a határon álló nagyszelmenci ház hálósobájára néz. Az Alsó-Tápió partján, ha esténként a viaszosvászonnal borított konyhaasztal mellett a régi szolgálati helyről érkező híreken elmélkedik, Szolovjov parancsnok valószínűleg helyeslően bólogat. „A határ játzsma: át akar menni – ne tudjon. Ki nyer? Ez szakma.” Egyszer csak megtanulják.

(4) Kisszelmencen közben megállíthatatlanul épül a kapitalizmus poszt-szovjet formája. Nemcsak illegálisan, de legálisan is. Annak a háztulajdonosnak, aki hozzájárul ahhoz, hogy konténerüzlet működjön az udvarán, egy átlagnyugdíj majdnem két és félszerese, másképpen: egy tanár havi keresete, számszerűsítve: kétszáz amerikai dollár üti havonta a markát. Így válik a „sziti” a helyi poszt-szovjet társadalomban betöltött pozíció hajszálpontos kifejezőjévé: „A templom-

tól arra a szegénynegyed, erre meg a gazdag. Mert ezek az üzletekből élnek, mi meg abból, hogy dolgozunk az üzleteikben” – mutatja egy idős eladónő. Életkora szerint Iván Béla lánya lehetne. „Ha egy fát elültetsz, még az unokáid is felköthetik rá magukat” – mondja egy kisszelmenci férfi a könyvben. Aztán – *na здаровје!* – az író egészségére fenékgig üríti a vodkás poharat.

A konténerkapitalizmus lassan átírja a település fél évszázad szocializmusa után megtépzott szokásrendszerét, átalakítja etnikai és társadalmi szerkezetét. Lassan a tehenek is eltűnnek, mert hátrahagyott nyomaik zavarják a „szitiben” „soppingolókat”, és konténerhelyet sokkal kifizetődőbb bérbe adni, mint állatot tartani. A nemek szerinti munkamegosztás hagyományos rendje is megfordul: Míg régen az asszonyok végezték a ház körüli munkát, most ők a konténerekben árulnak, a többi teendő pedig az amúgy is munkanélküli férfiakra marad.

*

A nagyszelmenci szájhagyomány őriz egy történetet. Történt, még a szovjet időkben, hogy az egyik gazda megvadult lovai elszabadultak, és bevágtattak a határsávba. A gazda ment volna utánuk, hogy kiszabadítsa a szögesdrótba gabalyodott állatokat, de a határőrök sem innen, sem onnan nem engedték. Bár lett volna még segítség, a valóságban mégsem volt: a szovjet határőr rövid úton agyonlőtte a kétségbeesetten kapálózó, önmagukat minden mozdulattal egyre mélyebben megsebző állatokat. Ha a két Szelmenc kommunista korszakának jelképes története, a határdrótba gabalyodott két ló, akkor a posztkommunista korszaké a falusi ház udvarán álló, bérelt konténerbe telepített „market.” Ahol a szocializmus végkiárusításán minden Európa legolcsóbb diszkontárán kapható.

*

1944 novemberében a 2. ukrán front katonái vonultak be a Kárpátaljára. A kárpátaljai városokból, falvakból több mint negyvenezer civilt, magyar és német férfit gyűjtöttek össze a szovjet katonák háromnapos „kis munkára.” Legtöbben soha nem tértek haza. Lehet, hogy köztük volt Iván Béla is. Ha így volt, először a Munkács közelében fekvő szolyvai gyűjtőtáborba vitték, onnan valószínűleg a nyugat-ukrajnai elosztótáborba, Szamborba, onnan került – ki tudja, milyen kitérőkkel – a Kaukázusba, a dagesztáni Mahacskalára. Életképességének kétségbevonhatatlan bizonyítéka, hogy 1946-ban a szovjet katonai bürokrácia még élőként tartotta számon. Túlélte azt, hogy állandóan éhezett, azt, hogy ruhájából szagotot rongyokba bugyolált lábbal vágott fát télen, a Borzsa-havasok aljában, és azt is, hogy korlátba kapaszkodva, állva aludt sokadmagával egy állati és emberi ürülékkel bokáig teli istállóban. Nem volt azok között a halottak között, akiket reggel az örök tíz-tizenötönként tömegsírba dobtak, de azok között az elgyötört sírásó foglyok között sem, akiket, mivel nem tudtak elég gyorsan kimászni a gödörből, élve temettek el. Nem ivott – egészséges ivóvíz híján – a latrinából, nem kapott hastífuszt, vagy ha igen, mert fiatal volt, túlélte. Megúsztta azt, hogy az örök üvegpórt keverjenek az ételébe, vagy a kimerültségtől ájultan, a latrinába fulladva lelje halálát. Elkerülte mindazt, amit a szolyvai tábor – úgy hírlik – tízezer foglya nem tudott elkerülni.

Nem tudom, hogy ott van-e a neve a szolyvai gyűjtőtábor helyén felállított emlékművön, ahol településenként csoportosítva fekete márványtáblákba vésték a tábor és a háború kárpátjai áldozatainak nevét. Ha nincs ott, ő lett a Kárpát-medencei történelem egyik Majdnem Névtelenje, akit történetesen Kusztjikov őrnagy egyetlen levele őrzött meg véletlenül számunkra. A szolyvai tömegsír a szovjet időkben, mikor hivatalosan az internálótáboroknak még a pusztasága létezését is tagadták, lebetonozták. Kezdetben a határőrség istállója, később buszpályaudvar volt a helyén. Ma benzinkút van fölötte.

A tanúk, akik még tudják, hogy hol volt, megállíthatatlanul fogynak. Magukkal viszik a múlt egy visszaidézhetetlen, korábban nem létezőnek, most pedig feledhetőnek nyilvánított, azaz kétféleképpen is megtagadott darabját. Ők még – a könyv a tanú rá – emlékeztek; nem ők nyitották meg a múlttal vívott közép-kelet-európai háborúnak a szovjet rendszer bukásával kezdődő fejezetét. Meglehet, hogy csak a velük készített interjúk őrzik majd meg emléküket, és a posztszovjet korszak kései gyermekeinek a szolyvai emlékmű idővel éppoly értelmezhetetlenné válik majd, mint számunkra a mezoamerikai civilizációk emlékei.

A posztszovjet konténerkapitalizmus fogyasztói szokásai, a történelmi hulladékórló fogaskerekei beszippantják és ledarálják a könyv szereplői által valóságosan megélt kétszelmenci történelmet. Hatvan év nyomorának megemésztetlen zúzaléka rakódik a jelenre. A félig megélt történelem éppen most temeti be az 1945-től máig tartó valódit.

A lebetonozott tömegsír fölött pedig Lenin lámpása pislákolva mutatja a jövőbe vezető utat.

2017. augusztus – 2018. szeptember